

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 433-452.

Geliş Tarihi–Received Date: 14.12.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 24.03.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

 10.53718/gttad.1219220

 MERYEM DOYGUN*

ÖZ

Tarih boyunca insanoğlunun en büyük meselelerinden biri olan hastalıklar tarihçiler için de bir çalışma alanı olarak gözükmemektedir. Tıp eserlerinin yanı sıra coğrafya eserleri ve seyahatnamelerin de bu konuda zengin malumat ihtiva ettiği görülür. Bu eserlerde çoğu zaman dağınık halde pek çok hastalık türüne tesadüf edilmektedir. Özellikle coğrafyacıların ve seyyahların bizzat gezip gördükleri yerlerden bahsederken buralarda ortaya çıkan hastalıkların tanımını yapma, sebeplerini, belirtilerini ve tedavilerini izah etme yoluna gittikleri görülmektedir. Hatta kimi zaman bu eserlerde bazı bölgelere özgü olan hastalıklara yer verilmiş ve bu hastalıkların buralarda görülme sebepleri de açıklanmıştır. Peki hekim olmadıkları halde eserlerinde yer verdikleri hastalık notları ne kadar güvenilirdir? Bir hekim kadar tıp terminolojisine hâkim olmamak müelliflerin verdiği bilgilerin doğruluğuna hale getirir mi? Müellifler hastalıkların etiyojisini tespit etmede muvaffak olmuşlardır mı? Bu sorulara doğru cevaplar verebilmek için devrin en önemli tıp âlimlerinin eserleri incelenmiş ve hastalıklar hakkında verdiği bilgiler kontrol edilmiştir. Orta Çağın meşhur hekimi İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *el-Kānûn fi 'l-tıbb* ve Hârezmşâhlar zamanının ünlü hekimi ve cerrahi İsmâil b. Hasan el-Cürcânî'nin (ö.531/1137) *Zahîre-i Hârezmşâhi* adlı eserler bu cümledendir. Coğrafyacı ve seyyahların eserlerinde tespit edilen hastalıklar bu tıp çalışmaları ile mukayese edilmiş ve çalışmamıza konu edilen müelliflerin verdiği bilgiler buradakiler ile örtüştüğü görülmüştür.

Bu çalışmada X-XIV. yüzyıllarda İslam dünyasında Arapça ve Farsça olarak kaleme alınan coğrafya kitaplarında ve seyahatnamelerde tespit edilen hastalık türlerine yer verilmiş dolayısıyla bu tür kaynaklarda da dönemin hastalık izlerinin takip edilebileceği gösterilmeye çalışılmıştır. Arabistan, İran, Kuzey Afrika, Anadolu ve pek çok İslam coğrafyasında yazılan pek çok coğrafya ve seyahat kitaplarının incelendiği bu çalışmada yalnız bilinen hastalıklar değil hakkında çok fazla bilgiye rastlanılmayan hastalıklar da gösterilmiştir. Nitekim *cüzzam*, *veba*, *humma* ve *baras* gibi bilinen hastalıkların yanı sıra *irk-i medenî* ve *hun-i suhte* gibi çok az kaynakta rastlanan hastalık türleri bu çalışma vesilesiyle ortaya koyulmuştur.

Müellifler eserlerinde yalnız hastalık türlerinden bahsetmez aynı zamanda bu hastalıklar için uygulanan tedavi araçları ve yöntemleri ve bunların sonuçlarından da bahseder. Bu noktada özellikle deri ile ilgili hastalıkların tedavisinde şehirlerdeki kaynaklar ve bazen de orada bulunan cevherlerin ve bitkilerin şifalı olduğu görüşü ortaya çıkmaktadır. Ancak bu kaynakların seyahatname ve coğrafya türünde olduğu dolayısıyla doğrudan tıp çalışmaları ile alakalı olmadığı düşünüldüğünde bu yönelimin sebebi daha iyi anlaşılır.

Bu çalışma ile İslam coğrafyacılarının ve seyyahların notlarında bölgesel hastalıklar ön plana çıkmakta böylece *X-XIV. yüzyıllarda İslam şehirlerinin hastalık haritasını çıkarmak mümkün hale gelmektedir*. Daha önce dikkat çekilmemiş bu konu ile coğrafya eserleri ve seyahatnameler üzerinden farklı disiplinlere dair okumalar yapılabileceği gösterilmeye çalışılmıştır. Bilhassa tıp tarihi çalışmaları için önem taşıyan bu tür konuların yeni çalışmalara vesile olacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: X-XIV. Yüzyıl, İslam Coğrafyası, Coğrafya, Seyahatname, Hastalık.

*Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, E-Posta: meryemdoygun@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8456-5022.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

TYPES OF DISEASES DETECTED IN THE WORKS OF ISLAMIC GEOGRAPHERS AND TRAVELERS IN THE XTH-XIVTH CENTURIES

ABSTRACT

Diseases, which have been one of the biggest problems of human beings throughout history, seem to be a field of study for historians as well. In addition to medical works, it is seen that geography works and travel books also contain rich information on this subject. In these works, many types of diseases are often found in scattered form. It is seen that when geographers and travelers mention the places which they personally visited, they try to define the diseases that occurred in these places, and to explain their causes, symptoms, and treatments. In fact, sometimes diseases which were specific to some regions are included in these works and the reasons for the occurrence of these diseases were explained. Thus, how reliable are the disease notes which they include in their works, even though they are not physicians? Does not having as much knowledge of medical terminology as a physician harm the accuracy of the information given by the authors? Have the authors been successful in identifying the etiology of these diseases? In order to give correct answers to these questions, the works of the most important medical scholars of the period were examined and the information they gave about diseases was checked. The famous physician of the Middle Ages, Ibn Sîna's (d. 428/1037) *al-Ķānûn fi't-ṭib* and the famous physician and surgeon of the time of Khwarazmshahs İsmâil b. Hasan al-Cürçânî's (d. 531/1137) works named *Zahîre-i Hârezmşâhî* are from this sentence. Diseases detected in the works of geographers and travelers were compared with these medical studies and it was seen that the information given by the authors of our study overlapped with those here.

In this study, the types of diseases detected in the geography books and travel books written in Arabic and Persian in the Islamic world in the Xth-XIVth centuries have been included, so *it has been tried to show that the traces of the disease of the period can be followed in such sources*. In this study, in which many geography and travel books written in Arabia, Iran, North Africa, Anatolia and many Islamic geographies are examined, not only known diseases but also diseases for which there is not much information are shown. As a matter of fact, in addition to known diseases such as leprosy, plague, fever and baras, the types of diseases that are found in very few sources such as *ırk-i medenî* and *hun-i suhte* have also been revealed on the occasion of this study.

In their works, the authors do not only talk about the types of diseases, but also talk about the treatment tools and methods applied for these diseases and their results. At this point, the opinion that the resources in the cities and sometimes the ores and plants found there are healing, especially in the treatment of skin-related diseases. However, considering that these sources are in the type of travelogues and geography and therefore not directly related to medical studies, the reason for this orientation can be better understood.

With this study, regional diseases come to the fore in the notes of Islamic geographers and travelers, so that in the Xth-XIVth centuries, *it becomes possible to map the disease of Islamic cities*. With this subject, which has not attracted attention before, it has been tried to show that readings about different disciplines can be made through geography works and travel books. We believe that such topics, which are especially important for the history of medicine, will lead to new studies.

Keywords: Xth-XIVth Centuries, Islamic Geography, Geography, Travelogue, Disease.

GİRİŞ

Coğrafya eserlerinde coğrafi bilgilerin dışında şehir ve ülkelerin siyasi, idari, iktisadi, içtimai ve kültürel ahvali hakkında da bilgiler bulmak mümkündür. Aynı şekilde seyyahların gezi ve müşahedelerine dayanan notları da yalnız seyahatname literatürüne değil tarih, coğrafya, etnografya, sosyoloji gibi bilim dallarına da fevkalade faydalar sağlar.¹ Dolayısıyla coğrafya eserlerinden bağımsız düşünemeyeceğimiz seyahatnameler de çalışmanın esas kaynaklarından biri olarak tezahür eder. Seyyahların gezi notları bu çalışma için oldukça faydalı ve önemlidir zira seyyahlar gezdikleri coğrafyalarda bizzat şahit oldukları ve maruz kaldıkları hastalıkları nakletmişlerdir. Orta Çağın en büyük Müslüman seyyahı olan İbn Battûta'nın (ö. 770/1368-1369) seyahati sırasında Maldiv Adaları'nda sıtmaya yakalanması bu cümledir.

Çalışmanın bu yüzyıllara odaklanmasının sebebi klasik dönem (IX-X. yüzyıl) İslam coğrafyacılarının bu alandaki çalışmalarına rehberlik eden klasik eserler meydana getirmeleri² ve XI. yüzyıldan itibaren coğrafya ilminin İslam topraklarında gelişmesidir. Öyle ki Fuat Sezgin gelişmeyi şöyle tanımlar: "Coğrafya alanında devam edegelen gelişme X. yüzyılda, düzeyi Avrupa'da ancak XIX. yüzyılda rastlanılabilecek bir beşerî coğrafyanın doğmasını sağladı."³ Sezgin'in İslam dünyasında coğrafya çalışmalarını anlatırken X. yüzyıla ayrıca önem atfetmesi kronolojik tercihimizin sebebini açıklar. Çalışmada X-XIV. yüzyıllardaki pek çok İslam coğrafyacı ve

¹ Hüseyin Yazıcı, "Seyahatnâme", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 11.

² Sayyid Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 51.

³ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, C. II, Türkiye Bilimler Akademisi, İstanbul 2008, s. 23.

seyyahının eserleri incelenmiş ise de burada sadece eserlerinde hastalıklardan bahseden müelliflere yer verilmiştir. Doğrudan ya da dolaylı olarak hastalıklara işaret eden her kayıt bu çalışma için önemli bir katkı olarak düşünülmüştür. Doğrudan ya da dolaylı ile kastedilen nedir? Bazı müellifler “falan şehirde falan hastalık yaygındır”, “falan şehre gelen falan hastalıktan kurtulamaz” derken bazıları ise “falan kaynaklar ya da taşlar falan hastalığa şifadır” ya da “falan şey falan hastalığın tedavisinde kullanılır” demekte. Yani müelliflerin kimi hastalıkları şehirler ya da bölgeler üzerinden tarif ederken kimi ise tedavi yöntemlerinden hareketle hastalıklardan bahsetmektedir. Bu tür örneklerin tamamı burada gösterilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde X-XIV. yüzyıllarda coğrafya eserlerinde geçen hastalık türleri ikinci bölümünde ise seyahatnamelerde tespit edilen hastalık türleri incelenmiştir. Her iki bölümde de hastalık türleri alfabetik olarak sıralanmış ve aynı hastalıklar hakkında bilgi veren müellifin görüşleri mukayese edilmiş ve bir sonuca varılmıştır. Bu doğrultuda birinci bölümde İbnü'l-Fakih (IX-X. yy), İbn Havkal (X. yüzyıl), Ya'kübî (ö. 292/905'ten sonra), İbn Hurdâzbih (ö. 300/913), İbn Rüste (ö. 300/913'ten sonra), İstahrî (ö. 340/951-952'den sonra), Mes'ûdî (ö. 345/956), Makdisî (ö. 390/1000 civarı), Ebû Ubeyd Bekrî (ö. 487/1094), İbn Belhî (XII. yy), Muhammed b. Necîb Bekrân (XIII. yy), Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Zekeriyâ Kazvîni (ö. 682/1283), Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331), Hamdullah Müstevfî Kazvîni (ö. 740/1340'tan sonra) ve Şihâbüddîn el-Ömerî (ö. 749/1349) gibi Arap ve Fars coğrafyacı ve tarihçilerin eserlerinden örnekler izah edilmiştir. İkinci bölümde ise aynı yüzyıllarda kaleme alınan seyahatnamelerde geçen hastalık türlerine yer verilmiştir. İbn Fadlân (ö. 310/922'den sonra), Ebü Dülef (ö. 390/1000?), Nâsir-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra), Ebü Hâmid el-Gîrnâtî (ö. 565/1169), İbn Cübeyr (ö. 614/1217) ve İbn Battûta (ö. 770/1368-1369) gibi önemli Müslüman seyyahların eserleri incelenmiştir. Burada coğrafyacıların eserlerinde görülmeyen bazı hastalıklar da tespit edilmiştir. Buradaki bilgiler her iki türde görülen hastalıkları mukayese etme açısından önemlidir.

1. Coğrafya Eserlerinde Hastalık Türleri

Baras (برص): Halk arasında abraş, ebreş, ebras, ala ve alaca olarak bilinen hastalık, vücudun bazı bölgelerinin yer yer beyaz lekeler ile kaplanması halidir.⁴ İslam toplumları arasında bilinen ve yaygın olan bu hastalığın tedavisi için çeşitli yöntemler geliştirilmiş hatta Hindistanlı âlim Müttakî el-Hindî (ö. 975/1567) *Kenzü'l-ummâl* adlı eserinde cüzzam ve baras gibi hastalıklarda ense kökünden hacamat yapılmasının tavsiye edildiğini söylemiştir.⁵ Baras çalışmamıza konu olan müelliflerin eserlerinde dış görünümü etkileyen ve hastaların utanç duyduğu bir hastalık türü olarak ortaya çıkar. Bu hastalıktan bahseden müelliflerden biri el-A'lâku'n-nefise eseriyle bilinen meşhur coğrafyacı ve astronom İbn Rüste'dir. İbn Rüste eserinde münferit bir bölümde İslam ehlinde baras olanların 17 kişinin ismini vermiş ve bu hastalığı açıklamıştır. Buna göre “Enes b. Mâlik'in yüzünde leke vardı. Ali b. Ebî Tâlib'in kendisine bir işte yalan söylüyorsa Allah'ın yüzünü saklayamayacağı şekilde beyaz yapmasını söylediğini rivayet ederler.”⁶ Ayrıca “Bel'â b. Kays *baras* idi ve bunları gizlemek için makyaj yapardı.”⁷ Ayrıca “Yerbû b. Hanzale b. Mâlik de *barastı* ve cildinde lekeler vardı, hastalığından dolayı oğluna Benü'l-Ebras (Ebras'ın oğlu) derlerdi.”⁸

X. yüzyılın bir diğer önemli coğrafyacısı da Mes'ûdî'dir. Müellifin eseri *et-Tenbih*'te baras hastalığı tespit edilmiştir. Müellife göre “Kostantin b. Kostans (Büyük Konstantin) Hristiyan dönemi krallarının ilkidir, onun bedeninde *alaca hastalığı* ortaya çıkmıştır.”⁹

Meşhur coğrafyacı Makdisî (Mukaddesi) de hastalığı bölgesel olarak en fazla görüldüğü yerler üzerinden tarif eder. Bu doğrultuda Mekke'de alaca hastalığının görüldüğü ve burada *alaca* hastalarının çok olduğu¹⁰ ayrıca hastalığın en çok Yemen'de görüldüğünü ve yaygın olduğunu söyler.¹¹ Müellifin notlarında görüldüğü üzere alaca hastalığının Arap yarımadasında görülme sıklığı diğer coğrafyalara göre daha fazladır. Dolayısıyla müellif kuru ve sıcak iklimi hastalığın çok farklı sebeplerinden biri olarak ortaya koyuyor olabilir.

XIII. yüzyılın ünlü coğrafyacılarından Zekeriyâ Kazvîni eserinde *Meyyâfârikin*'i anlatırken Yahudi Sokağı olarak bilinen yerde Yuşa b. Nûn'un kanını içeren siyah mermer bir kavanozun olduğunu, bunun her hastalığı deva

⁴ Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (Führûdî), *Kitabü'l-Ayn*, (Thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmerrâî), C. V., Beyrut 1988, s. 119. Günümüzde vitiligo olarak bilinen hastalık.

⁵ Alaeddin Ali Müttakî b. Hüsameddin el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, (Nşr. Bekrî Hayyânî ve Saffet es-Sekkâ), C. X, Müessesetür-Risâle, Beyrut 1985, s. 14.

⁶ Ebü Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, *Kitabü'l-A'lâku'n-Nefise*, ed. M. J. De Goeje, Brill, Leiden 1892, s. 231.

⁷ İbn Rüste, *a.g.e.*, s. 231.

⁸ İbn Rüste, *a.g.e.*, s. 232.

⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, çev. Mithat Eser, Ankara Okulu, Ankara 2020, s. 147.

¹⁰ Osman Ciner, *el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Tercemesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008, s. 108.

¹¹ Mukaddesi, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 106.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

olduğunu ve *baras* kaplı vücudu bu illetten kurtardığını söyler.¹² Kazvîni eserinde diğer müelliflerden farklı olarak *baras* hastalığının tedavisine dair bir rivayette bulunur.

Bu bilgilerden *baras* hastalığını konu edinen coğrafyacıların kimi zaman eserlerinde hastalığın belirtilerinden bahsettiği hatta bu hastaların dış görünüşlerinden utandıklarına ve kendilerini toplumdan tecrit etme temayülünde olduklarına dair şahsi görüşlerde buldukları görülür. Bu kayıtlardan lezyonların kimi zaman vücudun tamamına yayılırken kimi zaman lokal olarak bilhassa eller ve yüzde tutunduğu anlaşılır. Bundan başka bazı müellifler *baras* hastalığına dair bölgesel tespitlerde bulunurken bazıları ise çoğunlukla hastalığın tedavisine yönelik yaklaşımları konu edinir. *Baras* tedavisi ile ilgili kaynakların zikrettiği en etkili yöntemin hacamat yaptırmak olduğu görülmektedir. Bu ise coğrafya eserlerinde tıbbi dair kıymetli ve faydalı bilgilerin de olabileceğini göstermesi açısından kayda değerdir.

Basur-hemoroid (باسور): Basur da İslam toplumları arasında bilinen ve çeşitli tedavi yöntemleri geliştirilen bir hastalık türüdür. Orta Çağ tıbbının önde gelen isimlerinden İbn Sînâ (ö. 428/1037) basurun ilk belirtisinin “kurtlara bağlı olarak meydana gelen anüs kaşıntısı” olduğunu söyler.¹³ Bazı İslam coğrafyacıları eserlerinde basur hastalığından bahsetmiştir. Makdisî eserinden basurdan bahsederken hastalığın tedavisine yoğunlaşır ve “Taberiye yakınlarında el-Hamme denilen bir sıcak kaynarca vardır. *Uyuz, ülser, basur* veya benzer illetleri olan bir kişi bu suda üç gün banyo yapıp sonra başka soğuk suda yıkanırsa, illetlerden kurtulur” der.¹⁴

Zekeriyâ Kazvîni de Bistâm’ın suyundan aç karnına içildiğinde *basurları* giderdiğini söyler.¹⁵

Memlükler döneminin devlet adamlarından ve meşhur coğrafya âlimlerinden Şihâbüddîn el-Ömerî, Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk’un (1092-1104) ölüm sebebinin *verem* ve *basur* olduğunu söyler.¹⁶

Basur hakkında bilgi veren coğrafyacıların hastalığın tedavisinde şifalı suların faydalı olduğuna dair ittifak halinde olduğu görülmektedir. Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere basur gibi tahrişe ve yaraya sebep olan hastalıkların tedavisinde şehir suları ve kaynarcaları şifa kaynağı olarak görülmüştür. Ayrıca müellif Şihâbüddîn el-Ömerî örneğinde de görüldüğü üzere hastalıklar tarihî şahitliklerle de anlatılmış, müellifler eserlerinde Müslüman ve gayrimüslim devlet yöneticilerinin muzdarip olduğu ve ölüm sebepleri olarak bilinen hastalıklara da değinmiştir.

Cüzâm (جذام): Türkçe’de *cüzzam* olarak telaffuz edilen bu hastalık çoğu zaman *baras* ile karıştırılsa da ondan farklı hastalıktır. İslam hekimleri ve coğrafyacıların eserlerinde de iki farklı hastalık olarak değerlendirildiği görülmektedir. İslam tıbbında salgın kategorisinde yer alan ve bulaşıcı olan hastalığın “saç, kaş ve tırnakların dökülmesine, parmakların düşmesine ve nihayet kötürümlüğe yol açtığı” bilinmektedir.¹⁷

Belh coğrafya ekolünün temsilcilerinden İbn Havkal Şüretü’l-arz eserinde yalnız hastalıktan bahsetmez aynı zamanda hastalığa neden olduğu düşünülen durumu da izah eder: “San’a’da güneş gazla etkin olmadığı bedenlere az işlediği için burada *cüzzam* hastalığı yaygındır.”¹⁸ Zekeriyâ Kazvîni İbn Havkal’ın aksine San’a’nın en sağlıklı hava ve suya sahip şehir olduğunu, en az hastalıkların burada görüldüğünü kaydeder.¹⁹ *Burada bir Orta Çağ müellifinin diğeri tarafından tadil olunduğunu görmekteyiz.*

İbn Rüste de eserinde muhaddis Ebû Kılâbe’nin *cüzzamlı* olduğunu söyler.²⁰ İbn Rüste’nin hastalık türleriyle ilgili notlarında öne çıkan husus hastalıklardan muzdarip olan tarihî şahsiyetleri örnek vererek anlatımı canlı kılmasıdır. Bu ayrıntı yalnız İbn Rüste’nin eserinde görülmüştür.

Makdisî’ye göre Endülüs’te *cüzzamlı* çoktur.²¹ Ayrıca Nişâbur şehrinin havasının oldukça sağlıklı olduğunu ve burada *cüzzamlı* birine rastlanmadığını kaydeder.²² Müellif bunlardan başka hastalığın tedavisine dair de bilgi verir. Buna göre: “Musul yakınlarında el-Beled kasabasının dışında bir kaynak vardır ki, Yunus’un tutulduğu *lepra*

¹² Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni, *Âşârü’l-Bilâd ve Aḥbârü’l-İbâd*, Dâru Sâdir, Beyrut ty, s. 566.

¹³ İbn Sînâ, *el-Kânûn fi’l-Tıbb*, çev. Esin Kâhya, 1. Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995, s. 349.

¹⁴ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 199.

¹⁵ Zekeriyâ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 308.

¹⁶ Şihâbeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l-Ebsâr)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 239. İbnü’l-Esîr’deki kayıtlar da bunu doğrular niteliktedir. Müellif İsfahan’da verem ve basurdan hastalanan sultanın bir mahfe içerisinde Bağdat’a götürülmek için yola çıktığı sırada Burûcird’de hastalığının ağırlaşır vefat ettiğini söyler. İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi’l-Tarih Tercümesi*, trc. Ahmet Ağırakça vd., C. VIII, İstanbul 2016, s. 489; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu’d-Düvel I*, yay. Ali Öngül, İzmir 2000, s. 94-95.

¹⁷ M. Zeki Palalı, “Cüzzam”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 151.

¹⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 45.

¹⁹ Zekeriyâ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 50.

²⁰ İbn Rüste, *age*, 223.

²¹ Mukaddesi, *age*, s. 249.

²² Mukaddesi, *age*, s. 309-310.

(*cüzzam*) hastalığından kurtulmak için yıkandığı kaynak olduğu söylenir.²³ “Mısır’da insanları canından bezdiren salgın hastalıkları meydana gelir. Çok sayıda *cüzzamlı* hasta bulunur.”²⁴

Endülüslü coğrafyacı Ebû Ubeyd Bekrî *cüzzam*ın yayılmasında hijyenin belirleyici olduğunu şu sözlerle anlatır: “Sicilmâse sinekler diyarı değildir, ahalden hiç kimse *cüzzamlı* değildir ve oraya *cüzzamlı* biri gelirse bu illet kaybolur.”²⁵

XIII. yüzyılın önemli coğrafyacı ve tarihçilerinden, Mu’cemü’l-büldân eserinin müellifi Yâkût el-Hamevî Antakya’da *cüzzamlıların* tedavi gördüğü bimaristandan bahseder ve patriğin hamamlarda *cüzzamlı*larla bizzat ilgilenmekte ve elleriyle saçlarını yıkamakta olduğunu söyler.²⁶

Zekeriyâ Kazvîni de İskenderiye şehrinde meşhur bir pınar olduğunu ve buranın suyunun *cüzzam* hastalığına iyi geldiğini söyler.²⁷

Cüzzam konu edindiğimiz coğrafya eserlerinde en fazla bahsedilen hastalık türü temayüz etmektedir. Öyle ki yalnız hastalığın sebepleri ve belirtileri değil tedavide uygulanan yöntemler ve hastalıktan muzdarip olan tarihî şahsiyetler de anlatılır. Ayrıca müelliflerin eserlerinden baras ve *cüzzamı* ayrı hastalıklar olarak ettikleri ve bunlar arasında ayırma gittikleri anlaşılmalıdır. *Cüzzamın* sebepleri hakkında bilgi veren müelliflerin ise umumiyetle kirli hava ile bozuk ve kokuşmuş sulara işaret ettiği görülmektedir. Bunlar ayrıca hastalığın yayılmasının en büyük sebeplerinden idi. Temiz suya ve havaya sahip şehirlerde *cüzzamlı* hastalara rastlanmadığı bilgisi de bunu doğrular niteliktedir.

Çıban (خُرَاج، دُمَّل): Dümmel ve hurac gibi kullanımları olan bu hastalık ile büyük kan çıbanı kastedilir. Cilt enfeksiyonu olarak bilinen ve ağrıyla ortaya çıkan hastalık vücudun çeşitli yerlerinde belirir. Müellif İbnü’l-Fakîh el-Cezîre’de çıbanların çok yaygın görüldüğünü “Şam’ın kusurlarından biri de *vebalarının* çokluğudur, insanlar Hayber’in *humması*, Şam’ın *vebası*, el-Cezîre’nin *çıbanları*, Zenc’in *uyuzu* ve Bahreyn’in *dalağı* derler” sözleriyle anlatır.²⁸ Müellif eserin bir başka yerinde çıban tedavisi ile ilgili bir rivayetten bahseder. Buna göre “Bazı halifeler Umâra b. Hamza’yı Rum melikinin yanına gönderdi. Rum meliki ve Umâra bir gün dolaşırken ona طرفاء ağacının (Tarfâ=İlgün ağacı) köklerini gösterdiler ve bilip bilmediğini sordular, o da bilmediğini söyledi, bizim orada الارذل (el-erzel) (el-erzal/er-rezal) diye bildiğimizin bu ağacın dumanının *çibana* iyi geldiğini söylediler.”²⁹

İranlı coğrafyacı ve tarihçi Hamdullah Müstevfî Ermeniyye’de Zeravend dedikleri bir kaynak olduğunu, kim o suya girerse ondaki *çıban* ve *yaranın* sıhhat bulduğunu kaydeder.³⁰

Örneklerden görüldüğü üzere coğrafyacılar eserlerinde *çibana* sebep olan bakterilerden bahsetmezler. Hatta ciddi bir hastalık olarak itibar edilmediği için konu edinen müellifler dahi hastalık hakkında fazla ayrıntı vermez. Kitaplarında *çıbandan* bahseden müelliflerin ise hastalığın tedavisi için farklı yöntemler ileri sürdükleri görülür. Nitekim İbnü’l-Fakîh’in kaydından *çıban* tedavisinde bitkisel yöntemlerin kabul gördüğü anlaşılırken Müstevfî Ermeniyye’deki kaynak suyun faydasından bahseder. Bu ise bölgesel farklılıkların aynı hastalıkların tedavisinde belirleyici olabileceğine işaret etmektedir.

Çiçek (hastalığı) (جدري/مرض الجدري): Vücudun azalarında çıkan ve izler bırakan ateşli ve bulaşıcı bir hastalık türüdür. Hasta ile yakın temas veya hastanın kişisel eşyalarını kullanma gibi durumlar virüsün bulaşıcılığını artırmaktadır.

Mes’ûdî et-Tenbîh eserinde Yezîd’in yüzünde çok belirgin bir *çiçek hastalığı* izinin olduğunu kaydeder.³¹

Şihâbüddîn el-Ömerî’ye göre Melikşah’ın oğullarından Mahmud *çiçek* hastalığına yakalanmıştı ve ölmüştü, Berkyaruk da aynı hastalığa yakalanmış ancak bir süre sonra iyileşmişti.³²

Orta Çağ’ın en belirgin hastalıklarından biri olarak temayüz eden *çiçek* hakkında bilgi veren müellifler bu hastalığa yakalanan tarihî şahsiyetlerden bahseder. Bu örneklerden hastalığın ölümlü sonuçlanmasından başka hastada derin yara izleri bıraktığı anlaşılır. Melikşah’ın oğullarından Mahmud ve Berkyaruk’dan başka Sancar’ın de *çiçek* hastası olması oldukça ilginç bir husustur. Bu ise hastalıkta yakın temasın en etkili risk faktörü olduğuna

²³ Mukaddesi, *age*, s. 15.

²⁴ Ciner, *agt*, s. 180.

²⁵ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Kitâbü’l-Memâlik ve’l-Mesâlik*, nşr. A. P. Van Leeuwen ve A. Ferre, Tunus 1992, s. 1395.

²⁶ Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Kitâbü Mu’cemi’l-Büldân*, nşr. Ahmed Nâcî el-Cemâlî-Muhammed Emin el-Hancî, C. I, Matbaa-i Saâdet, Mısır 1906, s. 355.

²⁷ Zekeriyâ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 147.

²⁸ Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî “İbnü’l-Fakîh”, *Kitâbü’l-Büldân*, nşr. M. J. De Goeje, Brill, Leiden 1885, s. 118.

²⁹ İbnü’l-Fakîh, *Büldân*, s. 138.

³⁰ Hamdullah Müstevfî Kazvîni, *Nüzheti’l-Kulüb*, Dünya-yi Kitâb, Tahran 1362, s. 284.

³¹ Mes’ûdî, *age*, s. 297.

³² Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 228-229.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

işaret eder. Ayrıca kardeşlerden Berkayaruk ve Sancar'ın çiçekten iyileşirken Mahmud'un ölmesi hastalığın etki faktörlerinin kişiden kişiye değiştiğini ve bağışıklık sistemi ile de ilgili olabileceğini gösterir.

Dalak (hastalığı) (طحال): Müellifler eserlerinde dalak genişlemesi/büyümesi, dalak iltihaplanması gibi hastalıklara yer vermiştir. İbn Sinâ dalak hastalıklarının safra (sevda) fazlalığına işaret ettiğini söyler.³³ Dalak ve midede bulunan kara safranın fazla olması halinde bu hastalıklar ortaya çıkar. Müelliflerin çoğu Bahreyn ahalisinin bu hastalıktan muzdarip olduğu konusunda ittifak halindedir. Öyle ki İbn Hurdâzbih Arapça coğrafya eseri Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik'de Bahreyn'de yaşayanların *dalağının büyüdüğünü* söyler.³⁴ Aynı bilgi Ebû Ubeyd el-Bekrî³⁵ ve Hamdullah Müstevfî'de de geçmektedir.³⁶

Ebû Ubeyd el-Bekrî Bahreyn'den başka Avdagost'ta da *dalak hastalıklarından* kurtulanların neredeyse olmadığını kaydeder.³⁷

XIII. yüzyıl coğrafyacılarından Muhammed b. Necîb Bekrân da seleflerinin tespitlerini doğrular nitelikte Bahreyn ahalisinin *dalak ağrısının* çok olduğunu oraya gidenlerin *dalağının yerinden oynadığını ve ağrıdığını* söyler.³⁸

Zekeriyyâ Kazvîni ise Behi ülkesinde (بهي ?) *dalak hastalıklarında* yararlanılan taşların bulunduğunu söyler. Ayrıca Bahreyn'de yaşayanların *dalağı büyür ve midesi şişer* demektedir.³⁹

Bu bilgilerden farklı yüzyıllarda eserlerini kaleme alan coğrafyacıların dalak hastalıklarının daha ziyade Bahreyn'de görüldüğü ve dalak genişlemesinin en sık rastlanan türü olduğu konusunda aynı görüşte oldukları anlaşılır. Hastalığın yaygın nedenleri müelliflerin değindikleri bir konu olmasa da bölgedeki viral enfeksiyonlar gibi sirozun da etkili olabileceği ihtimali uzak değildir.

Delilik (جنون): Depresyonla ve çıldırmayla sonuçlanan durumlar ve hatta çeşitli akıl hastalıkları da coğrafyacıların eserlerine konu edilmiştir. Müelliflerin kaydına göre Massîsa/Masîsa'da yaz aylarında uzun süreli oruç tutan birisi kara safraya tutulur, belki *delirir*.⁴⁰ Yine müelliflerin bu konuda ittifak halinde oldukları bir diğer şehir ise Ahvaz'dır. Nitekim "Ahvaz'da kalan biri bir müddet sonra *aklını kaybeder*. Çünkü Ahvaz'daki hoş kokular insanı ona çeker ve *aklının eksilmesine* sebep olur."⁴¹

Makdisî'ye göre "Ahbar-u Basra adlı eserde rüzgâr güneyden estiği zaman onların (Basralıların) ruhi bir *depresyon* geçirdiklerine defalarca şahit oldum" denir.⁴²

Müelliflerin akıl bozuklukları ile ilgili verdikleri bilgilerin daha sınırlı olduğu görülmektedir. Ayrıca ilk kez bu örneklerle keskin, yoğun ve hoş kokuların da hastalık sebebi olarak görülebileceği anlaşılmıştır.

Göz iltihabı-göz ağrısı (زمد): Viral veya bakteriyel etkenlerden kaynaklanan "remed" bir çeşit göz enfeksiyonudur. Remed'in en yaygın belirtileri arasında göz kızarıklığı vardır. Muhammed b. Necîb Bekrân eserinde cevherlerden bahsederken dehene'nin (ذهنه) bu hastalıkların tedavisinde kullanıldığını söyler ve "Dehene cevherinin iki türü olur birine şîrîn (شیرين) birine torş (ترش) derler. Şîrîn'i aşındırıp suyunu göze sürdüğünde göze parlaklık sağladığını ve aynı şekilde *göz hastalıklarının* bazılarını faydalı olduğunu söylerler. Onu göz ilaçları grubundan sayarlar ama tıp kitapları bu açıklamadan halidir ve onun anlatıldığını görmedik" der.⁴³

Zekeriyyâ Kazvîni de Behi ülkesinde *dalak ve remed*'de (göz iltihabı) yararlanılan taşlar olduğunu söyler.⁴⁴

Bulaş riski olan remed de coğrafya kitaplarında rastlanan hastalık türlerindedir. Müellifler hastalığın tedavisinde muhtelif taşlar ve cevherlerin kullanıldığı ve bunların fayda sağladığı hususunda ittifak halindedir. Muhtemelen bu taşlardan elde edilen karışım göze sürme şeklinde çekilir.

Humma (حمى)-sıtma (مالاريا): Ateş, ter ve titreme ile ortaya çıkan ateşli bir hastalık türüdür. İslam coğrafyacılarının eserlerinde ateşli hastalık türleri geniş bir yer tutar. Öyle ki çalışmamız dahilinde konu edindiğimiz coğrafyacıların hemen hepsi humma hakkında malumat verir.

³³ İbn Sinâ, *age*, s. 220-221.

³⁴ Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. De. Goeje, Brill, Leiden 1889, s. 171.

³⁵ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *age*, s. 628; İbn Rüste, *age*, s. 83.

³⁶ Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 137.

³⁷ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *age*, s. 1418.

Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, trc. Meryem Doygun, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2021, s. 111.

³⁹ Zekeriyyâ Kazvîni, *age*, s. 589.

⁴⁰ İbn Hurdâzbih, *age*, s. 170; İbn Rüste, *age*, s. 83; Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 109.

⁴¹ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 108; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *age*, s. 729. Ahvaz'da ikamet edenlerin aklını yitireceği pek çok müellifin ittifak halinde olduğu bir durumdur. Bunun için bkz; *Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, nşr. Menüçehr Sütüde, Tahran 1362, s. 138; Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 108; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *age*, 729.

⁴² Mukaddesi, *age*, s. 128.

⁴³ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 126.

⁴⁴ Zekeriyyâ Kazvîni, *age*, s. 589.

Hastalığın sebepleri, belirtileri ve en sık görüldüğü yerler hakkında bilgi veren müelliflerden İbn Hurdâzbih'e göre "kim Ahvaz'da bir yıl kalırsa *aklını kaybeder*, akli eksilir; oradakilerde *kalıcı ateş (humma)* ve *kızıl* hastalıkları görülür. Burada yeni doğanları dahi hummalı bulduklarını rivayet ederler."⁴⁵ Bu bilgi Yâkut el-Hamevî tarafından da doğrulanır Ahvaz'da yeni doğan çocuklar bile *ateşli* olduğunu söyler.⁴⁶

Mes'ûdî eserinde hastalığa neyin sebep olduğunu şu sözlerle açıklar: "Cuhfe'de su zamanla azalır ve bu da *humma* hastalığına sebep olur. Hz. Aişe buyurdu ki "Resûlallah (sav): "Allah'ım bize Mekke'yi sevdirdiğin gibi Medine'yi daha fazla sevir. Medine'nin hummasını Mekke'nin Cuhfe'sine naklet" buyurmuştur.⁴⁷ Aynı müellif "Hurmârûz sıcağı şiddetli, yaşanması sıkıntılı, sinek ve pireleri bol bir yerdir. İncirleri *humma* hastalığına sebep olur, suyu ise kalitesizdir. Buraya girmek isteyen kefenini de getirsin çünkü burada bedenleri biçen orak vardır" der.⁴⁸

Makdisî'ye göre Mekran ehlinde *sıtma* hastalığı vardır.⁴⁹ Makdisî'nin hastalıklardan bahsederken genellikle hastalığın yoğun olarak görüldüğü bölgeler ve şehirler üzerinden bir anlatımda bulunduğu hastalıkları nedenleri, belirtileri ve tedavileri hususlarında yeterince bilgi vermediği görülür.

Ebû Ubeyd el-Bekrî'ye göre Avdagost'ta *humma* ve *dalak* hastalıklarından kurtulan neredeyse yoktur.⁵⁰ Müellifin kaydına göre Avdagost'ta görülen bu hastalıklarda ölüm oranı diğer bölgelere nispeten çok daha yüksektir.

Muhammed b. Necîb Bekrân da ateşli hastalıklardan bahsederken "Hûzistan birçok hastalığın olduğu bir şehirdir özellikle oradaki yabancılara bu hastalıklar uğrar. Askerimükrem ve Ahvaz'a çok *ateş* görünür öyle ki kendisini ateşsiz görmemiş bir kişi olmuştur. Oraya ulaşan tüccarlar da hemen gün içinde ateşlenir ve oradan gitmedikçe ateşten kurtulamazlar" der.⁵¹ "Yemen vilayetinde Zafâr dedikleri ve Himyerîler'in oldukları bir şehir vardır. Dünyanın hiçbir yerinde *ateş* oradakinden daha şiddetli değildir" der.⁵² Horasanlı müellif yalnız İran coğrafyasında değil diğer İslam beldelerinde görülen hastalıklardan da bahseder. Uman'ın güneyinde Hint Okyanusu kıyısındaki Zafâr şehri de bu meydana sahiptir.

Zekeriyâ Kazvîni kitabının farklı yerlerinde hummadan bahseder kendinden önceki müelliflerin de kayıtlarını doğrular nitelikte bir yorumda bulunur. Ancak daha ayrıntılı bilgi vermenin yanı sıra hastalığın etiolojisine dair bilgi veren nadir müelliftir. Buna göre "Ahvaz çok şiddetli sıcakları, sinekleri ve böcekleri bol olan bir şehirdir. Havası bilhassa yabancılar için öldürücüdür, orada *humma* kesilmez. Halkı acıklı bir azap içindedir." Hatta müellif bu konuda şahit olduğu bir durumu anlatırken şaşkınlığını da gizleyemez. Ahvaz şeyhlerinin ebelerin yeni bir çocuk doğurtacağını söylemesi üzerine bu ana şahitlik eden müellif o saatte onu ateşler içinde bulduklarını söyler.⁵³ Ahvaz'dan başka Kuzey Afrika şehirlerinden Tenes'in de *humma* ile anılan bir şehir olduğunu söylemekle birlikte şehrin havası ve suyunun kötü olduğu, *hummanın* çoğu zaman Tenes halkını terk etmediği bilgisini verir.⁵⁴

Eyyübî hanedanına mensup coğrafyacı Ebû'l-Fidâ Merakeş'te (Marakeş) yabancıların *sıtmaya* tutulduğunu⁵⁵ ve Gence'nin hastalıklı bir şehir olduğunu, şehirdeki incirden kim yerse onun *ateşleneceği* görüşünün meşhur olduğunu söyler.⁵⁶ Müellifin notlarından anlaşıldığı üzere Fas bölgesinde sıtma parazitleri bulunmakla birlikte Merakeş'e gelen yabancıların bu illete yakalanması bu hastalıkta yolcuların risk altında olduğu işaret eder.

Hastalığın tedavisi hakkında malumat veren müelliflerden Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik adlı meşhur coğrafya eserinin sahibi İstahrî'nin kaydına göre "Mesrukan'a özgü tinne diye bir bitki vardır, insanlar bunu yiyip üzerine Mesrukan suyunu içerse *ateşlenmez*, *humma* olmaz."⁵⁷ Bir diğer müellif Ebû Ubeyd el-Bekrî eserinde Mila-Meyla (ميلة?) şehrinde bahsederken burada Aynü'l-Humma (عين الحمما) denilen bir kaynağın olduğunu ve bu kaynaktaki sudan *hummalı* olanların üzerine serpidiğinde suyun şiddetinden ve bereketinden hastalıktan

⁴⁵ İbn Hurdâzbih, *age*, s. 170.

⁴⁶ Yâkut el-Hamevî, *age*, s. 382.

⁴⁷ Ciner, *agt*, s. 92.

⁴⁸ Ciner, *agt*, s. 246.

⁴⁹ Ciner, *agt*, s. 332.

⁵⁰ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *age*, s. 1418.

⁵¹ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 110.

⁵² Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 111.

⁵³ Zekeriyâ Kazvîni, *age*, s. 152.

⁵⁴ Zekeriyâ Kazvîni, *age*, s. 173.

⁵⁵ Ebû'l-Fidâ, *Taḫvîmü'l-Büldân*, trc. Abdülmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferhengî İnan, Tahran 1349, s. 179.

⁵⁶ Ebû'l-Fidâ, *age*, s. 468.

⁵⁷ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik*, (ve huve muavvelun ala kitabu Şüverü'l-Ekâlim li'ş-Şeyh Ebî Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî), ed. M. D. Je. Goeje, Brill, Leiden 1927, s. 90. Muhammed b. Necîb Bekrân'da bu konu şöyle anlatılır: "Mesrukan'da hurmanın bir türü vardır kim o taze hurmayı yerse ve ondan sonra bu şehrin suyunu içerse her durumda ona ateş gelir ve asla hata etmez". Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 110.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

kurtulduğunu söyler.⁵⁸ Zekerıyyâ Kazvîni de hummanın tedavisinden bahsederken “Horasan’da feravur isimli bir kaynak vardır, Horasan fakihlerinin bazısı bana pınar suyuyla yıkanan kimsenin *humma* hastalığı geçer dedi” diye kaydeder.⁵⁹

Müelliflerin *humma* ile ateşli hastalıkların tamamını kastettiği görülmektedir ayrıca hummanın her durumda ölümle sonuçlanmadığı anlaşılır. Anofel sivrisineğin ısırganıyla bulaşan sıtmanın ise geniş bir alana yayıldığı ancak büyük çoğunluğunun Afrika ve Asya’da görüldüğü tespit edilmiştir. Sıtmanın görüldüğü şehirlere bakıldığında müelliflerin genellikle kokuşmuş, pis ve durgun suların bulunduğu yerlerin risk altında olduğuna dikkat çektikleri görülür.

Hun-i suhte (خون سخته): Muhammed b. Necîb Bekrân eseri *Cihannâme*’de (مواضعی که بعضی علت مخصوص)⁶⁰ adlı bölümde “bazı yerlere mahsus olan hastalıklardan” bahsetmiş ve diğer eserlerde rastlanmayan pek çok hastalık türüne yer vermiştir. Hun-i suhte de bu cümleden olup diğer İslam coğrafyacılarının eserlerinde rastlanılmamıştır. Hun-i suhte kanın uygun şekilde dönüştürülemediği ve yenilenememesi durumu olup kanın kirlenmesine yol açar ve kan vücudun bir bölümünde sıkışıp kalır.⁶¹ Müellif Nişâbur şehri ve havalisinde ayak parmakların ya da ayağın sakatlandığı (düştüğü) *hun-i suhte* hastalığının çok olduğunu söyler.⁶² Müellifin notlarından bu hastalığın Nişâbur ve çevresine has bölgesel bir hastalık olduğu sonucu çıkar.

İshal (اسهال): Hafif hastalıklar arasında görülen ishalin çeşitli sebepleri olmakla birlikte viral veya bakteriyel enfeksiyonun sonucu olarak da ortaya çıkabilir. Makdisî’ye göre Bâniyâs’ın (Bâniyâs) suları *ishale* yol açar, Sür’un suları insanı *kabız* eder.⁶³ Yine aynı müellif Rey’in suyunun insanı ishal yaptığını, Kazvin nehrinin suyundan içen yabancıların *ayaklarının parmaklarının çürüyüp* döküldüğünü kaydeder.⁶⁴ Müellifin kayıtlarından anlaşıldığı üzere bozuk, kirlî, parazit ve bakteri bulaşmış şehir suları ishalin en yaygın nedenidir.

Kara safra (sevda-melankoli) (السوداء): “Antikçağ ve Orta Çağ’da insanın biyolojik, ahlâkî ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği kabul edilen dört sıvıdan” biri olan kara safra dalak ve midede bulunur.⁶⁵ İbn Sînâ kara safranın özelliklerinden şöyle bahseder: “Kuru ve koyu cilt, kalın ve koyu renk kan, endişe, midenin üst kısmında yanma, bozuk iştihâ, mavî, siyah veya kırmızı renkli yoğun ve bulanık idrar, koyu renk beniz ve fazla kıldır. Eğer beniz soluk ve kıl azsa, kara safra muhtemelen fazla değildir. Deride yer yer pigmentlenme (pigment dağılım), kronik ağrısız ülserler, dalak hastalıkları sevda fazlalığına işaret eder.”⁶⁶ Hârezmşâhlar döneminin meşhur hekimi ve cerrahî İsmâil b. Hasan el-Cürcânî (ö.531/1137) *Zahîre-i Hârezmşâhî* adlı Farsça ansiklopedik eserinde safra (sevda) ne zaman dimağa çok fazla ulaşırsa melankolinin ortaya çıkacağını ve kalbe ulaştığı zaman da öldüreceğini söyler.⁶⁷ Ayrıca hastalığa uğrayan kişilerin her şeyden korktuğunu, kötü şeyler düşündüğünü, her şeyden ümidini kestiğini, rüyasında korkunç şeyler gördüğünü, midesinin yandığını ve dalağının genişlediğini belirtir ve özellikle çok kıllı erkeklerin, kızıl ve esmer insanların ve kuru vücutlu olanların sevdaya daha fazla uğradığını ortaya koyar.⁶⁸

Coğrafyacı İbn Rüste kara safranın sebebi hakkında farklı malumat verir. “Fars Denizi’nin sonbaharın başlarında kabarmaya başlaması ve şiddetlenmesi, bu sürenin kışın sonuna kadar devam etmesi doğal olarak *kara sevda*’ya sebep olur.”⁶⁹ Hint Okyanusu’nun ilkbaharın başında kabarmaya başlaması ve şiddetlenmesi, bu sürenin yazın sonuna kadar devam etmesi de *sarı safra*⁷⁰ ile ilişkilendirilir.⁷¹ Bu yorumu ile müellif iklimsel faktörlerin hastalıkların ortaya çıkışını belirleyen etkenlerden biri olduğunu iddia eder.

İbn Hurdâzbih’e göre yazın Masîsa’da uzun süreli oruç tutan birisi *kara safraya* tutulur, belki *delirir*.⁷² Muhammed b. Necîb Bekrân da kaynak olarak istifade ettiği İbn Hurdâzbih’e benzer şekilde kara safranın Masîsa şehrinde görüldüğünü ve yazın Şam sınırlarındaki Masîsa şehrinde oruç tutanlara *sevda* uğradığını, *çıldırma*yla, *delilikle* sonuçlanmasının mümkün olduğunu kaydeder.⁷³ Müelliflerin kaydından yaz mevsiminin ve sıcaklığın safrayı harekete geçirdiği, insan bedenindeki bu sıvının fazlalığı halinde akıl hastalıklarının da ortaya çıkabileceği

⁵⁸ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *age*, s. 1222.

⁵⁹ Zekerıyyâ Kazvîni, *age*, s. 362.

⁶⁰ Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, nşr. Muhammed Emîn Riyâhî, İntişârât-i Kitâbhâne-i İbn-i Sînâ, Tahran 1342, s. 76.

⁶¹ <https://eslamdaro.com/عوارض-ناشی-از-مشکلات-خون-در-طب-اسلامی/> (Erişim Tarihi: 24.10.2022)

⁶² Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 111.

⁶³ Mukaddesi, *age*, s. 198.

⁶⁴ Mukaddesi, *age*, s. 413.

⁶⁵ Ayşegül Demirhan Erdemir, “Ahlât-ı Erbaa”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 24.

⁶⁶ İbn Sînâ, *age*, s. 220-221.

⁶⁷ Seyyid İsmâil Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, tsh. Muhammed Rıza Muharrefî, 1. Kitap, Ferhengistân-i Ulûm-i Pezeşkî Cumhuri İslâmî İran, Tahran 1380, s. 30.

⁶⁸ Seyyid İsmâil Cürcânî, *age*, s. 174.

⁶⁹ İbn Rüste, *age*, s. 83.

⁷⁰ İnsan bedenindeki dört sıvıdan biri olan sarı safra karaciğerde saklanır. Erdemir, *age*, s. 24.

⁷¹ İbn Rüste, *age*, s. 87.

⁷² İbn Hurdâzbih, *age*, s. 170; İbn Rüste, *age*, s. 83.

⁷³ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 109.

anlaşılır. Ayrıca bu bilgiler İslam dünyasında ahlât-ı erbaa fikrinin ve mizaç teorilerinin benimsendiğine işaret eder. Buna göre insan vücudunda kara safranın fazlalığı ve harekete geçmesi melankoliyi açığa çıkarır. Melankoli ise korku krizleri, uykusuzluk, dalgınlık, hüznün ve öfkeye neden olur. Hastalığın uzaması ölümcül sonuçlara yol açabilir.⁷⁴

Kulunc-kulunc (قولنج): Kalın bağırsağın iltihabi hastalığıdır. İbn Sînâ bu hastalığın başlangıç belirtileri olarak “kusma ile birlikte iştah kaybı, karın şişmesi, kol ve bacaklarda ağrı” gibi durumları sayar.⁷⁵ Kulunc hastalığı da coğrafya eserlerinde yer alan iltihabi bir hastalık türüdür. Mes‘ûdî Mürûcî’z-zeheb eserinde kulunc hastalığı ve hastalığa iyi gelen durumlar hakkında ilginç bir kayıt verir. Müellif “anlatıldığına göre Çin ve Hint hükümdarları acı veren hastalıklara yol açtığı için osuruklarını tutmayı uygun bulmazlar ve her yerde ve her vesileyle yellenmekten utanmazlarmış. Filozofları da böyle yaparmış. Filozoflarına göre osuruğun tutulması acı veren hastalıklara yol açmış. Yellenmekse kurtarıcı bir şifa imiş. Yine onlara göre yellenmek en iyi ilaçmış ve *kulunc* denilen *bağırsak hastalığı ile gaz sıkıştırmasına* iyi gelirmiş. O yüzden sesli, sessiz osuruklarını tutmazlar ve bunu da ayıp görmezler” der.⁷⁶

Zekeriyyâ Kazvîni Yemen’de *kulunc* olana iyi gelen bir çeşit armut olduğunu⁷⁷ ve Büveyhî hükümdarı Şemsüddeve’nin kulunc hastası olduğunu ve Ebû Ali b. Sînâ’nın onu tedavi ettiğini söyler.⁷⁸ Müellif hastalığın her zaman ölümle sonuçlanmadığını ve tedavi edilebilir olduğunu tarihî şahitliklerle ortaya koyar.

Şihâbeddin el-Ömerî eserinde kolon iltihabından ölen tarihî şahsiyetlerden bahseder. Buna göre Gazneli Sultan Mesud’un oğlu Ferruhzad’ın ölüm sebebi *kolon hastalığı idi*.⁷⁹ Bundan başka Sultan Sancar *kolon iltihabından* rahatsızlanmış⁸⁰ Haleb hâkimi Melik Salih İsmail b. Nureddin de *kolon iltihabından* ölmüştü.⁸¹ Müellif bağırsak hastalıklarını anlatırken de diğer hastalıklarda olduğu gibi bu hastalıktan muzdarip olan ya da ölen Müslüman devlet adamlarını konu edinir. Eserin hastalık türleri hususunda en belirgin özelliği budur.

Nikris/damla hastalığı/gut (نقرس): Vücudun çeşitli dokularında ürik asitin birikmesi ile el, ayak parmakları ve eklemlerde ortaya çıkan ağrılı şişliklerle devam eden metabolizma hastalığıdır.⁸² İbnü’l-Fakih’e göre Hemedan’da *nikris*⁸³ hastalığını ve *kronik yel hastalığını* önleyen kaynaklar vardır, onlar hastalığa fayda sağlarlar. Bunlar Ervend, Levnedan, Dâr-ı Fin, Dâr-ı Nebhan gibi.⁸⁴

Peşe hordegî (پشه خوردگی): Bu hastalık yalnız Muhammed b. Necîb Bekrân’ın eseri Cihannâme’de geçmektedir. Müellif eserinde hastalığın nerelerde görüldüğü ve ne tür bir hastalık olduğuna dair malumat verir. Buna göre “Belh şehri ve onun hududunda bir hastalık vardır ona *peşe hordegî* derler. Ortaya çıkan bir irindir (yara) o yerde et ve kabuk olur ve geç iyileşir. Onlar sivrisinek sokmasından dolayı meydana geldiğini zannederler ama böyle değildir. O hudutta ortaya çıkan ve doktorların *karha-i Belhî (قرحه بلخی/Belhî yarası)* dedikleri bir yaradır.”⁸⁵ Aynı müellif Dihistan ve hududunda da *karha-i belhî* gibi *senakûr (سناقور)*⁸⁶ dedikleri büyük bir yarannın görüldüğünü söyler.⁸⁷

Hekim ve cerrah İsmâil b. Hasan el-Cürçânî de tıpkı Muhammed b. Necîb Bekran gibi Hârezmşahlar devletinin muasırı ve Hârezmşah hükümdarlarının hizmetinde çalışan bir âlim idi. Tıp eserinde *karha-i belhî*’den bahsettiği görülür. Bazı hastalıkların şehirlere nispet edildiğini ve oralarda daha fazla görüldüğünü söyleyerek *rîş-i Belhî (ريش بلخی=Belhî yarası)* ve *ırk-ı medenî* hastalıklarını buna örnek verir.⁸⁸

Uyuz (جرب): Uyuz hastalığı hijyen koşullarının yeterince sağlanmadığı yerlerde görülür. Yakın temas halinde olmak hastalığın bulaş riskini artırır. X. yüzyılın önemli coğrafyacılarından Ya‘kûbî’nin Kitâbü’l-Büldân’ı muhtasar olsa da hastalıkları konu edinir. Müellif Yemen’i anlattıktan sonra kuzey bölgelerine geçer ve eserinde kuzeydeki şehirleri ve nahiyeleri anlatırken buralara *uyuzlu bölge* der.⁸⁹

⁷⁴ <https://www.yogabiz.pro/melankoli-kara-safra-pitta-dosha/> (Erişim Tarihi: 26.10.2022)

⁷⁵ İbn Sînâ, *age*, s. 349.

⁷⁶ Mes‘ûdî, *Murûc ez-Zeheb (Altun Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 62.

⁷⁷ Zekeriyyâ Kazvîni, *age*, s. 69.

⁷⁸ Zekeriyyâ Kazvîni, *age*, s. 301.

⁷⁹ Şihâbeddin el-Ömerî, *age*, s. 211.

⁸⁰ Şihâbeddin el-Ömerî, *age*, s. 282.

⁸¹ Şihâbeddin el-Ömerî, *age*, s. 305.

⁸² <http://www.lugatim.com/s/NIKRIS> (Erişim Tarihi: 26.10.2022)

⁸³ İslam âlimi Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) bu hastalığın erkekler arasında yaygın olduğunu söyler. Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el Ferâhidî (Führûdî), *Kitâbü’l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmerâî, C. V, Beyrut 1988, s. 252.

⁸⁴ İbnü’l-Fakih, *Büldân*, s. 222.

⁸⁵ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 111.

⁸⁶ Sâkûr. Bir yara ve iltihap türü. Bkz. <https://www.vajehyab.com/moein/ساقور> (Erişim Tarihi: 25.10.2022)

⁸⁷ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 111.

⁸⁸ Seyyid İsmâil Cürçânî, *age*, s. 162.

⁸⁹ Ahmed b. Ebî Ya‘kûb “Ya‘kubi”, *el-Büldân*, trc. Muhammed İbrâhim Âyetî, İntişârât-i Bongâh Tercüme-yi ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1356, s. 99.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

İbn Hurdâzbih ve İbn Rüste'nin kaydına göre Zenc diyarına girenler *uyuz* olur.⁹⁰ Müelliflerin kayıtlarından hareketle Afrika temizliğin ihmal edilmesiyle ortaya çıkan hastalıkların adeta anavatanı olmuştur. Bulaşıcı hastalıkların pek çok türü bu coğrafyadan neşet etmiştir.

Makdisî de eserinde uyuz hastalığından bahseder. "Fustat'ın suyu bulanık, kuyuları pistir. Tahta kurusundan ve pis kokusundan geçilmez. *Uyuz* hastalığı kronik bir hal almış" der.⁹¹ Mısır da büyük kesimi Afrika'da yer alan bir ülke olarak bu hastalıktan hali değildir. Müellif Mısır özelinde uyuz hastalığının belirgin sebeplerini ortaya koymaktadır. Kokuşmuş, durgun ve kirli sular bulaşıcı yanı olan hastalıkların çıkış noktası olarak görülür. Müellif ayrıca hastalığa iyi gelen şeylerden de bahseder. "Taberiye yakınlarında el-Hamme denilen bir sıcak kaynarca vardır. *Uyuz, ülser, basur* veya benzer illetleri olan bir kişi bu suda üç gün banyo yapıp sonra başka soğuk suda yıkanır, illetlerden kurtulur."⁹² Buradan da anlaşıldığı üzere Orta Çağlarda sular kimi zaman hastalıkların sebepleri olarak görülürken kimi zaman da hastaların şifa bulması için tedavi aracı olarak değerlendirilmiştir.

Veba (الوباء): Veba Orta Çağ dünyasının en çok muzdarip olduğu hastalıkların başında gelir. Veba salgınları sonucu Orta Çağ Avrupa ve İslam dünyasında çok sayıda ölümler yaşanmıştır. Özellikle bu ölümlerin nüfus kesafetini kesin şekilde etkilediği tarihî hakikattir. Öyle ki insanların vebaya karşı kısa süreli bağışıklığı ve hastalığın esas olarak genç kadınları ve çocukları etkilemiş olması, dolayısıyla doğurganlığı büyük ölçüde sınırlandırması nedeniyle mutlak bir düşüş oldukça olasıdır.⁹³ Kaynaklar vebanın çok kısa sürede uzun mesafelere yayılmasının nedenlerini araştırmış, insan faktörü ve ticaret önemli unsurlar olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim göçleri de içeren insan hareketleri ve ticari malların kara ve deniz yoluyla transferi vebanın pek çok yöne taşınmasını kolaylaştırmıştır.⁹⁴ İslam topraklarında veba ile en çok sarsılan Suriye ve Mısır'ın göç hareketliği ve ticarî konumu düşünüldüğünde bu tespitin doğruluğu daha iyi anlaşılır.

Veba erken İslam tarihi üzerindeki etkileri nedeniyle geç Orta Çağ Müslüman toplumunda iyi bilinen bir hastalıktı. Orta Çağ İslam kaynaklarında veba ile birlikte tâun'un da görüldüğüne tesadüf edilir. Vebanın tâun'dan farklı bir hastalık olup olmadığı kesin olmayan bir husustur. Ünlü hadis âlimi İbn Hacer el-Askâlânî (ö.852/1449) veba üzerine kaleme aldığı eseri *Bezlü'l-Mâ'ûn fi Fazli't-Tâ'ûn*'da veba ve tâun arasında bir ayrıma gider ve "tâun'un vebadan daha spesifik olduğunu her tâun'un bir veba olduğunu, ancak her vebanın tâun olmadığını, vebanın bir salgın olduğunu ancak tâun'un ondan çok ölüme yol açtığını" söyler.⁹⁵ Bizde bu sebeple örnekleri hem tâun hem veba üzerinden tespit ettik.

İbn Belhî, *Farsnâme* adlı eserinde "Pişdâdî hükümdarı Tahmures zamanında yaşanan büyük bir *veba* sebebiyle ölenlerin yakınları ölümlerini suretinde heykeller yaptılar ve onlara tapındılar" der.⁹⁶

İbnü'l-Fakîh kitabında Bakara suresine atıfta bulunarak Dâverdân'ın vebaya uğrayan bir köy olduğunu, buradaki halkın hastalıktan kaçmak için köyden çıktığını ancak hepsinin öldüğünü ve sonradan Allah'ın onları dirilttiğini söyler.⁹⁷ Aynı müellif Tirmiz halkının *vebadan* helak olacağını⁹⁸ ve Buhtunnaşr (Nebukadnezar) zamanında (MÖ 605-562) Hemedan'da *veba* salgınının vuku bulduğunu ve ordunun çoğunluğunun bu sebeple öldüğünü, bugün dahi bu mezarlara rastlamanın mümkün olduğunu belirtir.⁹⁹ Müellifin kaydından da anlaşıldığı üzere veba Orta Çağlarda çok geniş coğrafyalara yayılan ve kitlesel ölümlere sebep olan bir hastalıktır.

Mes'ûdî ise *et-Tenbih*'te "Mısır'da Merisiyye (rüzgâr) devamlı eserse *veba* hastalığı olur. Aynı şekilde Yemen'den gelen sıcak rüzgârlar (Bâriha) devamlı eserse Irak'ta veba olur" der.¹⁰⁰ Bundan başka "Câlinûs, Eymân-u Hipokrat kitabında şöyle anlatır: "Fars hükümdarı Ertahaşt validen Hipokrat'a çok hediye vermesini ve saygı göstererek onu kendisine göndermesini emretti. Çünkü Farslarda o dönemde *mûtân* denilen bir çeşit *veba* hastalığı ortaya çıkmıştı" der.¹⁰¹

Ya'kübi'nin hilafet Abbas oğulları geçince onların Irak'ı neden merkez olarak seçtiklerini anlatırken Irak'ın ne Şam ne de Mısır gibi sürekli *vebaları* olan bir yer olmadığını söyler.¹⁰² Dolayısıyla Şam ve Mısır vebanın çok görüldüğü şehirler olarak ortaya çıkar. Müelliflerde umumiyetle bu görüş hakimdir. Ebü'l-Fidâ da Şam'ın

⁹⁰ İbn Hurdâzbih, *age*, s. 170; İbn Rüste, *age*, s. 83.

⁹¹ Mukaddesi, *age*, s. 213.

⁹² Mukaddesi, *age*, s. 199.

⁹³ Michael W. Dols, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 22, No. 2, May 1979, s. 174-175.

⁹⁴ Dols, *agm*, s. 180.

⁹⁵ Hâfız Ahmed b. Ali Hacer el-Askâlânî, *Bezlü'l-Mâ'ûn fi Fazli't-Tâ'ûn*, thk. Ahmed İsmâ Abdülkâdir el-Kâtib, Dâru'l-Âsime, Riyad 1411, s. 104.

⁹⁶ İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, ed. G. Le Strange-R. A. Nicholson, Cambridge University Press, London 1921, s. 29.

⁹⁷ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1996, s. 268. Benzer bilgi için bkz; Zekeriyâ Kazvîni, *age*, s. 366.

⁹⁸ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 524.

⁹⁹ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, s. 218.

¹⁰⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 42.

¹⁰¹ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 142.

¹⁰² Ya'kübi, *age*, s. 7.

havasının *vebaya* müsait olduğunu, halkının daima vebaya yakalandığını kaydeder.¹⁰³ Muhammed b. Necîb Bekrân Şam'ın vebasından bahseden bir diğer müelliftir. Müellife göre “Şam vilayetinde *tâun* çok olur ve İfrîkiye hududundan Tabarka şehrinde *veba* çok olur.”¹⁰⁴ Müellif Şihâbüddîn el-Ömerî de, Dımaşk'a sığırayan *kara ölet* (veba) sebebiyle eşini kaybetmiş, kendisi de bu hastalığa yakalanmış ve şiddetli ateşle başlayan hastalık yüzünden ölmüştü.¹⁰⁵ Müellife göre “hicri 695 yılı (1295/1296) Mısır'da *kara ölet* hastalığı yayıldı. İnsanlar kıtlık ve kara öletten perişan halde öldüler.”¹⁰⁶ XIII. yüzyılda Mısır'da görülen bu veba salgını Mısır tarihinin en büyük felaketlerinden olup şehrin demografik yapısı üzerinde de çok ciddi sonuçlara yol açmıştır.

İstahrî ise vebanın ortaya çıkışında şehrin havasının belirleyici olduğunu İstahr örneği üzerinden ortaya koyar. Müellife göre İstahr'da *veba* görülür ancak sağlıklı hava olduğu için şehrin dışında hastalık bulunmaz.¹⁰⁷ İstahrî bu hava-hastalık ilişkisini diğer bazı şehirler üzerinde de izah eder ve “Cerum'un havası çoğunlukla sağlıklı ve değişkendir. Dârâbcird ve Tevvec'den daha fazla veba yoktur” der.¹⁰⁸ Hamdullah Müstevfî de İstahrî gibi hava ve su gibi etkenlerin hastalıkların ortaya çıkışında rol oynadıkları düşüncesiyle Rey'in havasının kokuşmuş ve suyunun tatsız olduğunu ve orada *vebanın* çok görüldüğünü söyler.¹⁰⁹

Makdisî İslam beldelerinde veba salgının görüldüğü birkaç yerden bahseder. Sugâr ve Curcân'ın *veba* mekânı olduğunu ifade eder¹¹⁰ ve Sugar'ın suyu kadar iğrenç bir suyun olmadığını, gördüğü vebalı şehirler arasında hiçbirinin Sugar kadar olmadığını kaydeder.¹¹¹ Yine aynı müellife göre Mısır kıtlık yaşamış ve korkunç bir salgın hastalıktan (*veba*) kırılmıştı.¹¹² Büst'te küçük bir şehre göre *veba* olayları bir hayli fazladır.¹¹³ Müellifin notlarından vebanın İslam dünyasının büyük bir kısmını etkisi altına aldığı ve salgının ağır kayıplara sebep olmakla birlikte kıtlık gibi diğer bazı felaketleri de tetiklediği anlaşılır.

Verem (داء السنن، الورم): Verem insandan insana yayılan bakterilerden kaynaklanan ve bulaş riski yüksek olan bir akciğer hastalığıdır. Hastalığın en belirgin belirtisi vücut sıcaklığındaki değişimdir. Öyle ki veremde sıcaklık ve ateş vücudun bir parçası haline gelir.¹¹⁴

Müellif Şihâbüddîn el-Ömerî diğer hastalık türlerinde olduğu gibi vereme yakalanan ve ölen tarihî kişilerin isimlerini kaydeder. Buna göre Sultan Muhammed b. Mahmud b. Muhammed b. Melikşah *verem* hastalığından öldü.¹¹⁵ Aynı müellif Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un da veremden öldüğünü söyler.¹¹⁶

Kaynaklarda veremin bir başka türü daha tespit edilmiştir. Bu manada “sıraca” verem enfeksiyonu türü olup bir çeşit kronik deri veremidir. Yalnız Makdisî'nin eserinde tespit edebildiğimiz sıraca hastalığı müellifin kaydına göre bitkisel kürlerle tedavi edilirdi. Buna göre Musul'a bir berid mesafede bulunan Ba'şika köyünde yetişen bir bitkiyi söken *sıraca hastası* kişi bu hastalığından kurtulurdu.¹¹⁷

Diğer hastalıklar: Yukarıda bahsedilen hastalıklardan başka coğrafyacılardan eserlerinde dağınık halde görülen diğer hastalık türleri de tespit edilmiştir.

Şihâbüddîn el-Ömerî eserinin muhtelif yerlerinde Müslüman devlet yöneticilerinin ölüm sebeplerini ve muzdarip oldukları çeşitli hastalıkları kaydeder. Bu manada “Ahmed b. Tolun'un ölüm sebebi uzun süredir muzdarip olduğu *mide ve karaciğer* hastalığı idi.”¹¹⁸ “Melik Kâmil şiddetli bir *nezleye* yakalandı, *hastalığı midesine indi ve çürümelere yol açtı. Ateşi yükseldi* tabipler kusmasını söylese de kusmaya çalışırken aniden öldü.”¹¹⁹ “Sökmen b. Artuk'un ölüm sebebi *bademcik iltihabıdır*.”¹²⁰ “Hârezmşah Atsız bir *felç* geçirmiş, yüksek

¹⁰³ Ebü'l-Fidâ, *age*, s. 243.

¹⁰⁴ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 111.

¹⁰⁵ Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 8.

¹⁰⁶ Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 414.

¹⁰⁷ İstahrî, *age*, s. 123; Yâkut el-Hamevî, *age*, s. 276.

¹⁰⁸ İstahrî, *age*, s. 137.

¹⁰⁹ Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 52.

¹¹⁰ Mukaddesi, *age*, s. 51.

¹¹¹ Mukaddesi, *age*, s. 189.

¹¹² Mukaddesi, *age*, s. 216.

¹¹³ Mukaddesi, *age*, s. 314.

¹¹⁴ İbn Sinâ, *age*, s. 196; Seyyid İsmâil Cürçânî, *age*, s. 151.

¹¹⁵ Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 283.

¹¹⁶ Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 239.

¹¹⁷ Mukaddesi, *age*, s. 157. İbn-i Şerîf hanâzîr (sıraca)hastalığına Türkçe'de “ot kesen” dediklerini ayrıca hunnâm da denildiğini bu hastalıkta yoğun ve sert yiyecekler uzak durulmasını söyler. Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, haz. Murat D. Çekin, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul 2017, s. 304.

¹¹⁸ Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 184.

¹¹⁹ Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 368.

¹²⁰ Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 240. Sökmen'in difteriden öldüğü bilgisine dair bkz; Ali Sevim, “Sökmen b. Artuk”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVII., İstanbul 2009, s. 394.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

ateşe yol açan ilaçlar kullanmış fakat hastalığı şiddetlenip vefat etmişti.”¹²¹ Bu bilgiler Orta Çağlarda görülen diğer hastalıklar konusunda da bilgi edinilmesini sağlar ayrıca devlet yöneticilerinin ölüm sebeplerini tespit edebilmek adına da kayda değerdir. Bu ise bu konuda yapılan müstakil çalışmalarda coğrafya eserlerinin de kaynak olarak kullanılabilceğine işaret eder.

Zekeriyyâ Kazvîni’ in kaydına göre “Deyr el-Cubb (el-Cubb manastırı) Musul ve Erbil arasında bir manastır olup insanlar *saradan* kurtulmak için buraya gider ve birçoğu iyileşir.”¹²²

Bunlardan başka kaynaklarda tespit edilen Farsça *reşte* (رشته) ve Hintçe *naru* (نارو) denilen bir hastalık türü vardır.¹²³ Bu hastalık insan vücudunda bir tohumun üreyip daha sonra kabarcık haline gelmesi ve deri altında su toplanmasıdır. Sonra kabarcık patlayıp ortasından damar gibi bir şey çıkar ve azar azar uzar. Bu damarın deri altındaki hareketi bir solucanın hareketine benzer. Uzunluğu bazen 57 cm’ye kadar ulaşır. Berberler ve İran’ın güney sahillerindeki mahalli kasaplar solucanı tek parça halinde deriden çıkarma maharetine sahiptirler. Bu solucan Güney İran limanlarının sakinlerinin vücutlarında yaygındır. Özellikle Lâristan, Bender Lenge ve Bender Abbas civarında. Coğrafya kitapları bu hastalıktan hali değildir. Hamdullah Müstevfî Aras nehrinin mucizelerinden bahsederken “bazı kitaplarda *reşte* hastası olan birinin bu suyu geçtiğinde o illetten kurtulduğu yazar” der.¹²⁴ Ayrıca Merv’in havasının kokuşmuş olduğundan ve orada *reşte hastalığının* çok olduğundan bahseder.¹²⁵ Ancak Muhammed b. Necîb Bekrân bu hastalık hakkında daha tafsilatlı malumat verir. Müellife göre “Merv şehrinde *reşte* ortaya çıkar ve Pencdih, Merverrûd ve Bâverd gibi onun bölgelerinde de olur. Bu hastalığa Arapça *ırk-i medenî* (عرق مدنی) ¹²⁶ (bazı yerlerde عرق مدنی) derler ve önce Medine’de çıkmıştır.”¹²⁷ Tabip İsmâil b. Hasan el-Cürcânî eserinde ırk-ı medenî hakkında şu bilgileri verir: “salgı bezlerinin eksikliği olan ırk-ı medenî bizim zamanımızda daha çok Horasan şehirlerinde olurdu. Salgı bezlerinin eksikliği yüzünden diş, parmak ya da onun dışındakiler gibi ya da bir el diğer elden ya da bir göz diğer gözden daha küçük olması gibi uzuvlar orantılı olmaz.”¹²⁸ XV. yüzyıl’da Bursa’da yaşamış hekim İbn-i Şerîf, Yâdigâr adlı tıp eserinde ırk-ı medenî’den şöyle bahseder: “Rişte derler, Hindistan’da çok olan bir hastalıktır. Bazı yerin suyundan, bazı yerin havasından olur. İnsanın gövdesinden bir nesne çıkar, deşilir, içinden erişte gibi ak ve uzayan bir nesne çıkar. Çektikçe uzar, küçük delikten çıkar. Bir nesneye sararlar, yavaş yavaş çekerler, uzadıkça sararlar ve yaranın yanında bir bezle bağlarlar. Kişinin üzülmemesi gerekir; eğer üzülürse helak olur veya aşırı zahmet çeker.”¹²⁹ Müelliflerin bu bilgilerinden reştenin Horasan bölgesinin belirgin hastalıklarından olduğu sonucu çıkar. Salgı bezlerinin doğru çalışmaması ile ortaya çıkan hastalığı tetikleyen başka unsurların olup olmadığı meselesi ise açık değildir. Zira bu hastalığın daha ziyade Horasan şehirlerinde görünmesinin bölgenin iklim şartları, hava, su gibi başka unsurlarla da alakalı olma durumu düşünülebilir.

YÜZYIL	HASTALIKLAR	ŞEHİRLER/BÖLGELER	MÜELLİFLER
X. Yüzyıl	Veba Humma Nikris Kara Safra Cüzzam Uyuz	Şam, Tirmiz, Hemedan, Büst, İstahr, Irak, Mısır, Cürcân (Gürgân) Hayber, Ahvaz, Mekrân Hemedan Masîsa San’a, Mısır Zenc	İbnü’l-Fakih, İbn Hurdâzbih, İbn Havkal, İstahrî, İbn Rüste, Mes’ûdî, Makdisî
XI. Yüzyıl	Humma Dalak (genişlemesi) Uyuz Cüzzam Veba Baras (abraş)	Avdagost, Mekrân Bahreyn, Avdagost Fustat Endülüs, Mısır Büst, Galâfika, Himyeri, Cürcân Yemen, Mekke	Ebü Ubeyd el-Bekrî
XII. Yüzyıl	Humma Veba Dalak	Ahvaz, Hayber Mısır, Cürcân, Zencan, Hulvân, Nevbendecan Bahreyn	Ebü Hâmid el-Gırnâtî

¹²¹ Şihâbeddin el-Ömerî, *age*, s. 281.

¹²² Zekeriyyâ Kazvîni, *age*, s. 369.

¹²³ Drankunkuliyaz ya da Gine solucanı hastalığı (GWD) olduğu bilgisine dair bkz: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Drankunkuliyaz> (Erişim Tarihi: 30.10.2022)

¹²⁴ Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 212.

¹²⁵ Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 157.

¹²⁶ <https://vajehyab.com/dekhoda/عرق+مدنی/> (Erişim Tarihi: 30.10.2022)

¹²⁷ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 111.

¹²⁸ Seyyîd İsmâil Cürcânî, *age*, s. 156.

¹²⁹ İbn-i Şerîf, *age*, s. 325.

XIII. Yüzyıl	Veba Humma Kara safra Dalak	İstahr, Şam, Tabarka Ahvaz, Askerimükrem, Tenes Masîsa Bahreyn	Yâkut el-Hamevî, Muhammed b. Necîb Bekrân, Zekerîyyâ Kazvîni
XIV. Yüzyıl	Veba Humma	Dimaşk, Şam, Rey Maldiv, Gence, Marakeş	Ebü'l-Fidâ, Şihâbüddîn el- Ömerî, Hamdullah Müstevfî

TABLO 1 X-XIV. yüzyıllarda İslam coğrafyacılarının eserlerinde görülen bazı hastalık türleri

2. Seyahatnamelerde Hastalık Türleri

Cüzâm (جدام): İbn Sînâ cüzâm hastalığının kırmızı, şiş ve lekeli yüzden teşhis edileceğini söyler.¹³⁰ Seyyah Ebü Dülelf'e göre "Ermenistan ile Afloğonya arasında büyük bir şehir vardır. O bölgedeki halkın arasında *cüzâm* hastalığı yaygın olup sebebi halkın çok lahana yemesidir."¹³¹ Ebü Dülelf'in cüzâmın sebebinin lahana tüketimine bağlaması seyyahların gezi notlarını daha ilginç ve dikkat çekici üslup ile kaleme alma maksadıyla alakalı olabilir. Zira Orta Çağlarda bütün İslam ve Avrupa coğrafyasını kasıp kavuran cüzâmın seyyahın bahsettiği şehirde lahana tüketiminden kaynaklandığı düşüncesi "okuyuculara bilimsel açıklamalardan daha ilginç gelebilir."

Endülüslü seyyah İbn Cübeyr, Akka sahibinin cüzâmlı olduğunu ve insanların karşısına çıkmadığını çocukluğunda *cüzâm* hastalığına yakalandığını söyler.¹³² Cüzâm hastalarının dış görünümünde meydana gelen olumsuz değişimler hastaların saklanma, toplumdaki kendilerini tecrit etme ve duygusal olarak yalnızlaşma isteklerini açığa çıkarır. Zira toplumun cüzâm hastalarına korku ve tiksintiyle yaklaşması hastaların aşağılık ve karamsarlık duygusuna kapılmasına neden olmuştur. Bu kişiler geniş toprakların ve hazinelerin sahibi büyük devlet adamları dahi olsa toplumun bakış açısında bir değişiklik yaratmamıştır.

Müslüman seyyah İbn Battûta da seyahatnamesinde cüzâmdan bahseder. Seyahati sırasında Perven'den çıkıp Kacerrâ'ya (Hacuraho) ulaşan seyyah burada bir grup cûkînin (yogi) *cüzâm* ve *sedef* hastalığına yakalanıp uzun bir süre yanlarında kalanları iyileştirdiğini söyler.¹³³ Orta Çağlarda cüzâmın tedavisi için farklı yollara başvurulduğu bilinir. Ayrıca tedavi için yalnız hekimlerden değil din bilginleri, âlimler gibi kimselerden de medet umulmuştur. Yoga felsefesiyle uğraşan yogilerin kimi zaman birbiriyle karıştırılan sedef ve cüzâm rahatsızlıklarına yönelik uygulamaları da bu meyandadır.

Çiçek (hastalığı) (جدري/مرض الجدري): Çiçek Orta Zamanlarda pek çok kişinin ölümüne hayatta kalanların ise ciddi yara izlerine veya körlüğüne sebep olan virüs kökenli bulaşıcı bir hastalıktır. Ebü Dülelf bu hastalığın daha az görüldüğü şehirleri tespit eder ve "Nîm Azray¹³⁴ ve Pîr arasında Dûzdan adında küçük bir şehir vardır. Çiçek ve *kızamık* hastalığı orada çok azdır" der.¹³⁵ Seyyahın notlarından anlaşıldığı üzere Dûzdan viral enfeksiyonların pek görülmediği bir şehirdir. Ancak yakın temas ve öksürük ile kolayca bulaşan bu hastalıklara Dûzdan'da az rastlanılmasının sebebine yer verilmez. Hastalığın yayılma riskinin önünü almak için karantina gibi uygulamaların ciddi önlem olduğu düşünülse de burada uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir.

Humma (حمى)-sıtma (مالاريا): Hummadan bahseden müelliflerin çoğu şehirlerin havasının hastalığı doğrudan etkilediğini belirtir. Nitekim meşhur tarihçi İbn Haldûn, (ö. 808/1406) Kitâbü'l-İber'de şehirler planlanırken dikkat edilmesi gereken hususlara ve bunlara dikkat edilmediği takdirde ortaya çıkan haller hakkında bilgilere yer vermiştir. İbn Haldûn'a göre şehirlerdeki durgun ve pis hava, bataklıklar ve kokuşmuş sular hastalıkların hızla yayılmasına sebep olur. *Durgun ve sağlıklı hava humma ve tâun gibi hastalıklara yol açar.*¹³⁶ Müellif bu noktada İfrîkiyede'ki Kâbis beldesini örnek verir ve pis kokular sebebiyle buranın ahalisinin ve dışarıdan gelenlerin *hummaya* maruz kaldıklarını söyler.¹³⁷ İslam coğrafyacısı ve tabip Ebü Zeyd Belhî (ö.322/934) de tıp eseri Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfus'de insanların vücutlarındaki farklılıkların toprağın, suyun ve toprağın farklılıkları sebebiyle olduğunu, havası ağır olan şehirlerde soluyanlar için zararlı etkilerin ortaya çıktığını söyler.¹³⁸

¹³⁰ İbn Sînâ, *age*, s. 348.

¹³¹ Ebü Dülelf, *İran Seyahatnamesi*, trc. Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 76.

¹³² İbn Cübeyr, *İbn Cübeyr Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020, s. 234.

¹³³ Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 778.

¹³⁴ Şehrîzor şehri. Kuzey Irak'ta tarihi bir bölge. Müslüman coğrafyacılar Nîmrâh (Nîmezrah, Nîmezray) olarak da adlandırıldığını söyler. Ahmet Gündüz, "Şehrîzor", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 473.

¹³⁵ Ebü Dülelf, *age*, s. 83.

¹³⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, C. II, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 636.

¹³⁷ İbn Haldun, *age*, s. 635.

¹³⁸ Ebü Zeyd el-Belhî, *Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfus*, çev. Nail Okuyucu-Zahit Tiryaki, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2012, s. 40-48.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

Endülüslü seyyah Ebû Hâmid el-Gırnâti'ye göre "Hızla yayılan bir *humma* hastalığı devamlı Ahvaz'ı uzak yakın demeden mahvetmiştir. Doğan erkek ve kız çocuklarında bu hastalık belirtisi görülmez, yanakları da kırmızı değildir. Ancak ebe doğarken çocuğa dokunduğunda onu ateşler içinde bulur."¹³⁹ Yine aynı müellife göre "Bahreyn'in *dalak iltihabı*, Hayber'in *humması*, el-Cezire'nin *çibanı*, Humus'un *deliliği*, Mısır'ın *vebası*, Irak'ın *lekeleri*, Farslıların *ateşi*, Belh'in *yarası* beldelere has hastalıklardır."¹⁴⁰ Seyyahın Ahvaz'da kronik hale gelen *humma* tespiti bahsedilen coğrafya eserlerinde de görülür. Bu doğrultuda her iki kaynak türü de Ahvaz'ın *humması* hususunda ittifak halindedir.

İbn Battûta Avrupa hariç eski dünyanın hemen her yerine seyahat eden İbn Battûta bu seyahatleri sırasında sık sık hastalanmış hatta defalarca sıtmaya tutulmuştu. İbn Battûta Kusantîne'den Bûne şehrine geldiğinde burada tekrar *sıtma* olduğundan ve halsizlikten dolayı düşmemek için kendini sarıkla hayvanın eyerine bağladığını söyler.¹⁴¹ Maldiv Adalarında da "öldürücü sıtmaya" yakalanan seyyah bu ülkede bol olan temr-i hindi'den (hint hurması) bir ratl'ı¹⁴² suda ıslattıktan sonra içtiğini, üç gün *ishal* olduktan sonra bu hastalıktan kurtulduğunu ve bu şehirden tiksindiğini söyler.¹⁴³ İbn Battûta'ya göre adaya ayak basan herkes sıtmaya yakalanır.¹⁴⁴ Seyyahın bu notları çalışma için fevkalade önemlidir. Zira sıtmada da görüldüğü gibi seyyahın kendisi ziyaret ettiği bazı şehirlerde görülen hastalıklara bizzat maruz kalmış, hastalık sürecinden ve tatbik edilen tedavilerden de bahsetmiştir.

İdil Bulgar Hanlığına gönderilen Abbâsî elçilik heyetinin kâtibi İbn Fadlân ise hummanın tedavisine dair uygulamalardan bahseder. Seyyah Kıtaylar kabilesini anlatırken *ateşli hastalıkları* yatıştıran bir taşın olduğunu söyler.¹⁴⁵ Seyyahların gezi notlarında çeşitli hastalıkların tedavisi için doğrudan ya da ek tedavi olarak doğal ve bitkisel çözümlerin yanı sıra doğal taşlar, cevherler, şifalı olduğu düşünülen sular ve kaynaklar da ön plana çıkar. Doğada bulunan bu kaynaklar kadim zamanlardan itibaren tedavi amaçlı kullanılmış ancak her zaman olumlu sonuçlar vermemiş hatta kimi zaman ciddi sonuçlara yol açmıştır. Gerçekten bu kaynaklar bazı durumlarda çeşitli hastalıklara faydalı olsa da tecrübesiz kimselerin elinde tehlikeye dönüşmüştür.

İshal (إسهال): Kirlenmiş ve bozulmuş sular ishale en yaygın sebeplerinden biridir. Ebü Dülef de seyahatnamesinin münferit yerlerinde ishalden bahsederken şehir sularına dikkat çekmiş ve bazı yerlerde suların ishale neden olduğunu kaydetmiştir. Buna göre Ermenistan'da suları ekşi ve *ishal* edici çeşmeler vardır.¹⁴⁶ Müellif bir yerde de suyu kullanım şekline göre kaynaklanan ishale dikkat çeker. Masendan'ın Erevcan şehrindeki bir çeşmenin suyu ile tenkiye yapıldığında¹⁴⁷ *ishal* yaptığını, içildiğinde ise *balgam çıkarıldığını* ve bu suyun *sinir hastalığına* çok zararlı olduğunu yazar.¹⁴⁸

Nikris/damla hastalığı/gut (نقرس): "Kralların hastalığı", "zengin hastalığı" olarak nikris Orta Zamanlarda tedavisi neredeyse imkânsız ancak şiddeti azaltılabilen çok ağır bir hastalıktı. Ancak hastalığa derman bulabilmek için çeşitli yöntemlerin uygulandığı bilinir. Seyyahlar bu bilgilerden hali değildir. Doğada kendiliğinden yetişen çeşitli bitkilerden de bu amaçla istifade edilmiştir. Nikrisin türüne göre bitki ve tohumlardan hazırlanan merhemler ve yakılar tedavide kullanılmıştır.¹⁴⁹ Ebü Dülef, İzec'de Gagili adında tuzlu bir bitki yetiştiğini, onun suyunun *nikris* hastalığının tedavisinde kullanıldığını söyler.¹⁵⁰ Nikris tedavisinde amaçlananlardan biri genişleyen damar ağzlarının belli başlı bitkilerle daraltılmasını sağlamaktır.¹⁵¹ Dolayısıyla Ebü Dülef'in verdiği örnek bu meyanda değerlendirilebilir.

İbn Battûta'ya seyahatnamesinde nikrise çokça yer vererek ilginç tespitlerde bulunur. Seyyah huzuruna çıktığı bazı devlet yöneticilerinin bu hastalıktan muzdarip olduğuna bizzat şahit olmuştur, dolayısıyla verdiği bilgiler çok kıymetlidir. Seyyah bir yerde "Ulu sultan Uzbek (Özbek)'in kızı İt Küçücük'tür kocası İsa'dır. İsa'nın kızı sultanın eşiştir. Bu adam *nikris (damla)* hastalığı çektiği için ne ata inebiliyor ne de yürüyebiliyor. Hükümdarın huzuruna çıkacağı sırada hizmetliler arabadan indirip koltuğuna giriyordu. İkinci hatunun babası Nagatay beyi de aynı hastalıktan muzdarip buldum. *Bu meret Türkler arasında çok yaygın!*" der.¹⁵² Müellif eserinin bir başka yerinde de Hârezm beyi Kutlû Demûr'un da nikrise tutulduğundan bahseder ve Hârezm'e geldikleri halde emirin

¹³⁹ Ebü Hâmid Muhammed el-Gırnâti, *Gırnâti Seyahatnamesi*, haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022, s. 100.

¹⁴⁰ el-Gırnâti, *age*, s. 106.

¹⁴¹ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. I, s. 12.

¹⁴² Rıtl. Arap dünyasının en yaygın ağırlık birimi olup bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz; Cengiz Kallek, "Rıtl", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXV., İstanbul 2008, s. 52-55.

¹⁴³ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. II, s. 863.

¹⁴⁴ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. II, s. 833.

¹⁴⁵ İbn Fadlân, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 58-59.

¹⁴⁶ Ebü Dülef, *age*, s. 78.

¹⁴⁷ Tenkiye anüsten su vermek suretiyle kalın bağırsağı temizlemenin yoludur.

¹⁴⁸ Ebü Dülef, *age*, s. 87.

¹⁴⁹ Vural Genç, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Nikris Hastalığına Atfedilen Farsça Bir Reçete", *Belleten*, C. XXX, S. 287, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 45.

¹⁵⁰ Ebü Dülef, *age*, s. 119.

¹⁵¹ Genç, *a.g.m.*, s. 45.

¹⁵² İbn Battûta, *Seyahatname*, C. I, s. 480-481.

kendilerini karşılamaya gelememesinin sebebinin yeni atlattığı hastalığı olduğunu söyler. Emirin ziyaretine giden seyyah kendisini “Türkler arasında yaygın olan *damla* hastalığından dolayı iki ayağı da örtülmüş, yatağa uzanır” halde bulmuştur.¹⁵³ Seyyahın notlarında nikrisin hükümdarların, soyluların, zenginlerin arasında yaygın olduğu anlaşılır. Zira bol yağlı ve etli yemekler, aşırı içki tüketimi hastalığın sebepleri arasında görülür, bunları elde edebilen ve bunlara düşkün olan kimselerde hastalık açığa çıkardı.

Uyuz (جرب): Ebü Dülef’in seyahat notları arasında uyuzun tedavisi ile ilgili bilgiler yer alır. İslam beldelerinde uyuzla iyi geldiği düşünülen kaynaklar ve çeşmeleri sıralar. Müellif “*Uyuz, tas, sırt hastası, kalbinden şikâyeti bulunan, sinir bozukluğu, ateş hastalığı* ve sürekli üzüntülü olan birini Zeravend’deki bir su kaynağına götürdüm. Gece gündüz *karaciğer ağrıları* çektiğini bizzat gördüm. Bu çeşmenin yanında çok tatlı ve soğuk akan bir su vardır. O sudan içen kimse damar sertleşmesi ve dalak hastalığına yakalanmaz. Bu su çok basit bir şekilde *soda ve zerdab hastalıklarını* yok eder. Bu suya giren hayvanlar ve yavruları *uyuz* hastalığına yakalanmaz” der.¹⁵⁴ Seyyahın bu notlarından şifalı olduğu düşünülen suların bazı durumlarda çoklu hastalıklara da iyi geldiği anlaşılır. Bunlardan başka Erdebil’de *uyuz* hastalığını tedavi eden madenî suların¹⁵⁵ ve Rey’de uyuz tedavisinde çok faydalı olan küçük kaynak su çeşmelerinden bahseder.¹⁵⁶

Veba (الوباء): İbn Battûta seyahatnamesinde veba hakkında bilgi verirken coğrafya eserlerinde de görülen Suriye ve Mısır coğrafyasını kasıp kavuran veba salgınından bahseder. Hatta seyyah bunlardan farklı olarak vebadan ölenlerin sayısını ve bu konuda şehirler arasındaki farkı seyahat notlarında kaydeder. Seyyah Dımaşk’ta 749 senesi Rebûlâhîr (Temmuz 1348) sonlarında korkunç *vebanın* zuhur ettiği günlerde herkesin inandığı peygamber ve kitapla rahmet dilediğini ve Allah’ın onlar için vebayı hafiflettiğini, aynı dönemde ölümlerin oradaki sayısının bir günde 2000’e varmadığı halde Kahire ve Mısır’da 24.000’e çıktığını söyler.¹⁵⁷ Müellif eserin bir diğer yerinde ise bizzat şahit olduğu veba salgınından ve salgının boyutlarından bahseder. Fattan şehrinde sonra payitaht Mutra’ya ziyarete gelen seyyah “ahaliyi kırıp geçiren bir *vebayla* karşılaştığını”, salgına yakalananların hastalığın ikinci veya üçüncü günü öldüğünü ve dışarı çıktığında bir hasta ya da ölüyle karşılaştığını yazar.¹⁵⁸

Ebü Hâmid el-Gırnâtî de eserinde vebanın en çok görüldüğü yerler hakkında bilgi verir ve yeryüzünün en vebalı altı yeri olarak Nevbendecan, Selvan, Havâset, Cürçân, Hulvân, Berdea ve Zencan’ı zikreder.¹⁵⁹

Müelliflerin bu bilgileri ile veba salgınının yayıldığı İslam beldelerini tespit edebilmeye yardımcı olmaktadır. Bu ise İslam coğrafyasının hastalık haritasını çıkarmamızı sağlamaktadır.

Diğer hastalıklar: Ebü Dülef seyahatnamesinin muhtelif yerlerinde çok çeşitli hastalık türlerine ve tedavi yöntemlerine yer verir. Bu noktada hastalıkları tedavi etmek amacıyla kullanılan şifalı olarak bilinen su kaynakları ön plana çıkar. er-Rân’da bulunan bir çayın suyundan içenlerin *böbrek hastalığına* yakalanmadığı, İsfendeviye deresindeki suyun *sinir hastalıklarına* ve *iltihaba* iyi geldiği ve orada *nefes darlığını* tedavi edecek bir çeşit kaynak suyun bulunduğu bu cümledendir.¹⁶⁰ Ayrıca Bistam’da aç karnına içildiğinde *mide gazını* gideren ve tenkiye yapıldığında ise *basuru* gideren acı sudan bahseder.¹⁶¹ Tenkiye Ebü Dülef’in seyahatnamesinde çeşitli hastalıklar için tekrar ettiği bir çeşit tedavi yöntemi olarak ön plana çıkmaktadır.

Seyyah Nâsır-ı Hüsrev’in eserinde daha önce hiçbir coğrafya eseri ve seyahatnamelerde tesadüf edilmeyen bir hastalık görülür. Müellif hastalıkların çok olduğu¹⁶² Tinnîs şehrinde kadınlara has olan bir hastalık hakkında “Tinnîs’te kadınlara âdet zamanı bir illet geliyor. *Saralı* gibi iki üç kere haykırıyorlar, sonra yine kendilerine geliyorlar. Bu hastalığa “el fuvak-et-Tinnîs” (*Tinnîs hastalığı*) derlerdi. Bu hastalığın tarif eden hekim Ebu’l-Seri’ hastalığın sebebinin ahalinin sürdüğü hayata atfediyor. Bunlar geceleri işretle geçirip hiç idman yapmıyorlarmış” der.¹⁶³ Hastalık hakkında seyyahın notlarından başka bilgi bulunmadığı için hastalığı tanımlamak ve yorum yapabilmek mümkün değildir. Bu sebeple seyyahın aktardığı bilgi ile iktifa edilmiştir.

İbn Battûta seyahat ettiği yerlerde oralara has olan hastalıklardan da bahseder. Bu notlar ise İslam coğrafyasında görülen hastalıkların dağılımını yapmaya yardımcı olur. Örneğin *kademü’l-fil’de* (=fil ayağı) Zafârlıların kadınları ve erkeklerinin maruz kaldığı yaygın hastalık olup hastanın iki ayağının birden kütük gibi şişmesine sebep olurdu. Halk arasında fil hastalığı olarak da bilinen bu hastalık (lenfödem) proteinden zengin lenf

¹⁵³ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. I, 522.

¹⁵⁴ Ebü Dülef, *age*, s. 73.

¹⁵⁵ Ebü Dülef, *age*, s. 70.

¹⁵⁶ Ebü Dülef, *age*, s. 103.

¹⁵⁷ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. I, 147.

¹⁵⁸ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. II, 861.

¹⁵⁹ el-Gırnâtî, a.g.e., s. 108.

¹⁶⁰ Ebü Dülef, *age*, s. 65.

¹⁶¹ Ebü Dülef, *age*, s. 110.

¹⁶² Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, trc. Abdülvehap Tarzi, İstanbul 1967, 149. dipnot.

¹⁶³ Nâsır-ı Hüsrev, *age*, 154. Dipnot.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

sıvısının birikiminden kaynaklı doku şişmesidir. Daha çok kol ve bacaklarda ağrılı şişkinlik şeklinde ortaya çıksa da boyun, karın ve cinsel organlarda da görülebilir. Mantar, çeşitli travmalar ve enfeksiyonlar, sivrisinek ısırmasıyla bulaşan parazitler hastalığın nedenlerindedir.¹⁶⁴ Sivrisineklerin getirdiği parazitler ise daha çok tropik bölgelerde bu hastalığın görülmesine sebep olur. Hint Okyanusu kıyısındaki Zafâr şehri de bu cümledendir. Zafâr şehrinde fil ayağından başka erkeklerin çoğunun duçar olduğu *fitk hastalığı* da görülür.¹⁶⁵ Bunlardan başka Balaban'ın torunu Nâsireddin oğlu Sultan Muizziddin şarap ve kadına düşkünlüğünden dolayı doktorların tedavilerinden aciz kaldığı bir hastalığa yakalanmış, *bir tarafı tamamen kuruyup tutmaz hale gelmiş*.¹⁶⁶

Seyyah İbn Fadlân, Bulgar ülkesini ziyareti sırasında halkın çoğunun hastalıklı olduğunu pek çoğunun *karın ağrısından* öldüğünü hatta küçük çocuklarda bile bu ağrının olduğunu gözlemlemiştir.¹⁶⁷

YÜZYIL	HASTALIKLAR	ŞEHİRLER/BÖLGELER	MÜELLİFLER
X. Yüzyıl	Karın ağrısı Humma Veba	Bulgar Cuhfe, Hurmâruz Fars	İbn Fadlân Mes'ûdî
XI. Yüzyıl	Cüzzam İshal, balgam, sinir hastalıkları el fuvak-et-Tinnîsî (<i>Tinnîs hastalığı</i>)	Ermenistan ile Afloğonya arası Erevcan Tinnîs	Ebü Dülef Nâsır-ı Hüsrev
XII. Yüzyıl	Humma Veba Dalak Çıban Delilik	Ahvaz, Hayber, Fars Mısır, Cürcân, Zencan, Hulvân, Nevbendecan, Selvan, Berdea Bahreyn el-Cezire Humus	Ebü Hâmid el-Gırnâtî
XIII. Yüzyıl	Cüzzam Humma	Akka Ahvaz	İbn Cübeyr, Yâkut el-Hamevî
XIV. Yüzyıl	Sıtma Veba Fil Ayağı Nikris	Büne, Maldiv Adaları Dımaşk, Mutra Zafâr Türkler arasında	İbn Battûta

TABLO 2 X-XIV. yüzyıllarda Müslüman seyyahların eserlerinde görülen bazı hastalık türleri

SONUÇ

Coğrafya kitapları ve seyahatnamelerde tespit edilen hastalık türleri İslam coğrafyasında hangi yüzyıllarda hangi hastalıkların yoğun olarak görüldüğü, hastalıkların etiyojisi, salgınların coğrafi dağılımı, İslam coğrafyasında tropikal hastalıkların görülme sıklığı, ölümlerin en çok hangi hastalık türlerinde yaşandığı, hastalıklardan kaynaklanan ölüm oranlarının şehirlerin nüfus kesafetine etkisi ve hastalıkların tedavisinde uygulanan yöntemlerin çeşitliliği gibi hususiyetleri açığa çıkarmaktadır. Dolayısıyla *bu eserlerin İslam tıp tarihi gibi çalışma alanlarında başvuru kaynağı olarak kullanılmalarının yüksek fayda sağlayacağı düşünülmektedir*.

Kaynaklardaki bilgiler yalnız X-XIV. yüzyıllarda İslam şehirlerinin hastalık haritasını çıkarmaya yardımcı olmaz aynı zamanda tıp literatürünün zenginleşmesini mümkün kılar. Nitekim bu çalışma vesilesiyle görüldüğü gibi Muhammed b. Necîb Bekrân'ın coğrafya eserinde rastlanan *hun-i suhte, karha-belhî ve ırk-ı medenî* gibi bölgesel hastalıklar tıp sözlüğü çalışmaları için de kuşkusuz yol açıcı olacaktır. Çoğu zaman coğrafyacıların ve seyyahların kitaplarında yer verdikleri hastalıklara maruz kalmaları dolayısıyla hastalığı gerçek manada tecrübe etmeleri buradaki bilgilerin teorisinin ötesinde olduğuna işaret eder.

Müelliflerin eserlerinde *hastalıkların etiyojilerine dair yorumlamaları* çalışmanın en önemli sonuçlarından birini teşkil eder. Çalışmada incelenen coğrafyacı ve seyyahlar eserlerinde farklı hastalık türlerinden bahsetse de çoğunlukla epidemik hastalıklara sebep olarak kirli, kokuşmuş ve sağlıksız havayı gösterir. Dolayısıyla *bu konuda klasik miasmatik açıklamayı benimsediklerini söylemek mümkündür. Miasmatik hava teorisine sahip müellifler hava ve suyun kalitesinin hastalıklar üzerinde belirleyici rol oynadığı inancındaydılar. İbn Haldûn'un, şehirlerdeki durgun ve pis hava, bataklıklar ve kokuşmuş suların hastalıkların hızla yayılmasına sebep olan olumsuz durumlar olduğu ve bunların özellikle tâun ve humma gibi hastalıklara yol açtığı yorumu miasmatik hava teorisinin Orta Çağlarda rağbet gördüğüne işaret eder. Bundan başka Merv'de reşte, Zenc diyarında uyuz, Ahvaz'da humma,*

¹⁶⁴ <https://www.memorial.com.tr/hastaliklar/fil-hastaligi-nedir-nasil-tedavi-edilir> (Erişim Tarihi: 30.10.2022)

¹⁶⁵ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. I, s. 371.

¹⁶⁶ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. II, s. 628.

¹⁶⁷ İbn Fadlân, *age*, s. 35.

Maldiv Adaları'nda sıtmanın yaygın olması su-hava-iklim özelliklerinin bazı hastalıkların ortaya çıkışında etkisi olduğuna dair diğer örneklerdir.

Bu çalışma vesilesiyle ayrıca müelliflerin hastalıkları tarihî şahitlikler üzerinden anlattığı görülmüştür. Nitekim Şihâbüddîn el-Ömerî ve İbn Rüste gibi müellifler eserlerinde tarihî şahsiyetlerin ölüm sebeplerine dair bilgiler verir. Dolayısıyla bu eserler bu konuda son zamanlarda yapılan müstakil çalışmalara kaynak olmaktadır. Örneğin Şihâbüddîn el-Ömerî, Melikşah'ın oğullarından Mahmud'un *çiçek* hastalığına yakalanıp öldüğünü Berkayaruk'un ise aynı hastalığa yakalanıp iyileştiğini kaydeder. Devrin kaynaklarından öğrendiğimize göre Melikşah'ın diğer oğlu Sancar da küçükken çiçek hastalığına yakalanmış hatta hastalık yüzünde derin izler bırakmıştı. Bu ise hastalıkta *bulaş riskinin çok yüksek olmasının yanı sıra hastalık sürecinde bağışıklık sisteminin de etkili olabileceği ihtimalini akıllara getirir*. Ayrıca eserlerdeki hastalık türleri üzerinden sosyolojik tespitler açığa çıkmaktadır. Nitekim İbn Battûta nikris hastalığının Türkler arasında çok yaygın olduğunu söyleyerek bölgelere ve şehirlere özgü olan hastalıklardan başka toplumlara has ya da o toplumda daha yaygın olan hastalıkların da var olduğuna işaret eder.

İslam coğrafyacıları ve seyyahlar eserlerinde yalnız hastalık türlerine dair bilgi vermez aynı zamanda bu hastalıkların tedavi usullerinden de bahseder. Doğada kendiliğinden yetişen bitkiler, şifalı olduğu düşünülen sular ve bazı cevher türleri genellikle tüm hastalıkların tedavisinde ortaya çıkan unsurlardır. Bu doğrultuda *bitkisel tedavi yöntemine itibar edildiği* söylenebilir. Bu eserlerin yazılış amacı ve müelliflerin coğrafyacı ve seyyah olduğu düşünüldüğünde bitkisel merhemler, macunlar ve çeşitli karışımların en etkili ilaç grubu arasında görülmesi daha iyi anlaşılır. Ancak son zamanlarda fitoterapinin etkili tedavi yöntemleri arasında rağbet görmesi bitkisel ilaçların bu alanda geniş yer bulduğunu gösterir. Dolayısıyla *çalışmada kullanılan kaynakların pek çoğunun geçmişte fitoterapi uygulamaları ile ilgili bilgi ihtiva ettiği de söylenebilir*.

Tarihe ve tarihçiliğimize mütevazı bir katkı olarak düşünülen bu tetkik başka sahalarda yapılacak olan çalışmalara numune olma gayesi taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmad, Sayyid Maqbul, "Coğrafya", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 50-62.

Ahmed b. Ebî Ya'kûb "Ya'kûbî", *el-Büldân*, trc. Muhammed İbrâhim Âyetî, İntişârât-ı Bongâh Tercüme-yi ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1356.

Alaeddîn Alî Müttakî b. Hüsâmeddîn el-Hindî, *Kenzü'l-'Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, nşr. Bekrî Hayyânî ve Saffet es-Sekkâ, C. X, Müessesetür-Risâle, Beyrut 1985.

Ciner, Osman, *el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Tercemesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008.

Demirhan Erdemir, Ayşegül, "Ahlât-ı Erbaa", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, ss. 24.

Dols, Michael W, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 22, No. 2, May 1979, ss. 162-189.

Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî "İbnü'l-Fakîh", *Kitâbü'l-Büldân*, nşr. M. J. De Goeje, Brill, Leiden 1885.

Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed el Ferâhîdî (Führûdî), *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmerrâî, C. V, Beyrut 1988.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, C. I-II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste, *Kitâbü'l-A'lâku'n-Nefîse*, ed. M. J. De Goeje, Brill, Leiden 1892.

Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022.

Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik*, (ve huve muavvelun ala kitabu Şuverü'l-Ekâlîm li's-Şeyh Ebî Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî), ed. M. D. Je. Goeje, Brill, Leiden 1927.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

- Ebü Ubeyd el-Bekrî, *Kitâbü'l-Memâlik ve'l-Mesâlik*, nşr. A. P. Van Leeuwen ve A. Ferre, Tunus 1992.
- Ebü Zeyd el-Belhî, *Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfüs*, çev. Nail Okuyucu-Zahit Tiryaki, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2012.
- Ebü Dülef, *İran Seyahatnamesi*, trc. Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, trc. Abdülmuhammed Âyetî, İntişârât-i Bünyâd-ı Ferhengî İnan, Tahran 1349.
- Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. De. Goeje, Brill, Leiden 1889.
- Genç, Vural, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Nikris Hastalığına Atfedilen Farsça Bir Reçete”, *Belleter*, C. XXX, S. 287, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2016, ss. 41-58.
- Gündüz, Ahmet, “Şehrızor”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVIII., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 473-475.
- Hâfız Ahmed b. Alî Hacer el-Askâlânî, *Bezli'l-Mâ'un fi Fazli't-Tâ'un*, thk. Ahmed İsam Abdülkâdir el-Kâtib, Dâru'l-Âsime, Riyad 1411.
- Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, Dünya-yi Kitâb, Tahran 1362.
- Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, nşr. Menüçehr Sütüde, Kitabhâne-i Tahurî, Tahran 1362.
- İbn Cübeyr, *İbn Cübeyr Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.
- İbn Fadlân, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, C. II, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, çev. Esin Kâhya, 1. Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995.
- İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, ed. G. Le Strange-R. A. Nicholson, Cambridge University Press, London 1921.
- İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, trc. Ahmet Ağırakça vd., C. VIII, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.
- İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1996.
- Kallek, Cengiz. “Rıtl”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 52-55.
- Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşraf*, çev. Mithat Eser, Ankara Okulu, Ankara 2020.
- Mes'ûdî, *Murûc ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.
- Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, (Muhammed Emîn Riyâhî), İntişârât-i Kitâbhâne-i İbn-i Sînâ, Tahran 1342.
- Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, trc. Meryem Doygun, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2021.
- Mukaddesi, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel I*, yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, trc. Abdülvehap Tarzi, MEB, İstanbul 1967.
- Palalı, M. Zeki, “Cüzzam”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 150-152.
- Sevim, Ali, “Sökmen b. Artuk”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 392-394.
- Seyyid İsmâil Cürçânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, tsh. Muhammed Rıza Muharrerî, 1. Kitap, Ferhengistân-i Ulûm-i Pezeşkî Cumhuri İslâmî İnan, Tahran 1380.
- Sezgin, Fuat, *İslam'da Bilim ve Teknik*, C. II, Türkiye Bilimler Akademisi, İstanbul 2008.
- Şihâbeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Kitâbü Mu'cemi'l-Büldân*, nşr. Ahmed Nâcî el-Cemâlî-Muhammed Emin el-Hancî, C. I, Matbaa-i Saâdet, Mısır 1906.

Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, haz. Murat D. Çekin, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul 2017.

Yazıcı, Hüseyin, “Seyahatnâme”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 9-11.

Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-'ibâd*, Dâru Sâdır, Beyrut ty.

<https://eslamdaro.com/عوارض-ناشی-از-مشکلات-خون-در-طب-اسلامی/> (Erişim Tarihi: 24.10.2022)

<https://www.memorial.com.tr/hastaliklar/fil-hastaligi-nedir-nasil-tedavi-edilir> (Erişim Tarihi: 30.10.2022)

<https://www.vajehyab.com/moein/ساقور> (Erişim Tarihi: 25.10.2022)

<http://www.lugatim.com/s/NİKRİS> (Erişim Tarihi: 26.10.2022)

<https://www.yogabiz.pro/melankoli-kara-safra-pitta-dosha/> (Erişim Tarihi: 26.10.2022)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Drakunkuliyaz> (Erişim Tarihi: 30.10.2022)

<https://vajehyab.com/dekhoda/عرق+مدنی/> (Erişim Tarihi: 30.10.2022)

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE
TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ**